

Adatok a Nyugat–Dunántúl középkori népi építészetéhez

A középkori magyar falu életének és építészetének régészeti módszerekkel történő kutatása nem tekinthet nagy múltra vissza. Az 1930-as években megkezdett feltárásokhoz hasonlóan a II. világháború után is elsősorban az Alföldön folytak faluásatások. A Dunántúlon a Nagyvázsöny—csepelyit kivéve¹ a nagyobb szabású ásatások csak az utóbbi években kezdődtek meg. A Dunától É-ra feltárt Árpád-kori települések az alföldiekhez hasonló képet mutatnak.² Terepbejárásaink eredményei a dunántúli és az alföldi települések szerkezetének különbségeiről vallanak. Az Alföldön nagykiterjedésű Árpád-kori lelőhelyeket ismerünk, amelyekben többször megfigyelhető, hogy a késő középkorban (XIV—XVI. század) egyes lelőhelyek kiterjedése kisebb lesz³ (az írásos forrásokból igazolhatóan ez nem járt a falu lakosságának csökkenésével). A Somogy és Zala megyékben folytatott terepbejárásaink során⁴ viszont azt figyelhetjük meg, hogy több lelőhelyen — ahol az Árpád-kortól a törökkorig folyamatos volt ez élet — az Árpád-kori lelőhelyek általában kisebb kiterjedésűek, mint a XV—XVI. századiak. A települések szerkezetének eltérése elsősorban a természeti viszonyokra és a kulturális örökségre visszavezethető életmódbeli különbségek következménye. Feltételezhetjük azt is, hogy az Árpád-korban nem kizárólag az Alföldön megismert módon — földbe mélyített házakban — lakott a dunántúli falvak népe. A következőkben a keszthelyi Balatoni Múzeum és a zalaegerszegi Göcseji Múzeum gyűjtőterületén végzett kisebb feltárások és leletmentések eredményeit ismertetjük. Az eddig ismert típusoktól eltérő építmények kiegészítik hiányos ismereteinket.

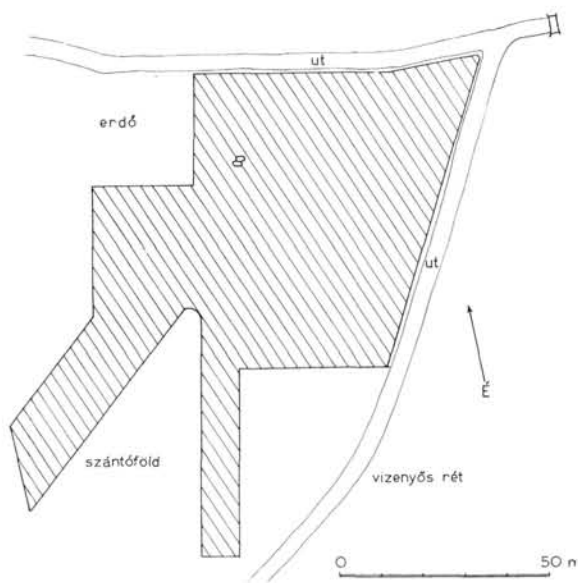
I. FAÉPÜLETEK: BORONA- ÉS TALPASHÁZAK

Írásos forrásaink az Árpád-kor végétől egyre gyakrabban említik a faházakat. Ezekben a XIII—XIV. századi oklevelekben nem csupán fából épített házakról tesznek említést, hanem olyan faházakról is szólnak, amelyeket egyik helyről a másikra vontatnak vagy szétszedés után elszállítva más helyen újra felépítenek. Pl. 1282: „...domus suas constructas in eadem, *transferet*...”;⁵ 1295: „...quadraginta *domos ligneas* de eadem ad possessiones suas asportari facientes.”⁶; 1370; „...sex domos de possessione ipsorum Posalaka vocata... deportassent.”⁷ Csák Máté is házastól rabolta el az esztergomi püspök jobbágyait.⁸ A faházakra vonatkozó írásos adatokat Szabó I. gyűjtötte össze legutóbb.⁹ Faházakat a hazánkon átutazó Ottó freisingi püspök is említ már a XII. század első felében.¹⁰ Ásatásból még korábbi, a X—XI. századra keltezhető faházakat is ismerünk.¹¹ A Fonyódbélatelepi építmények azonban eltérnek az írásos források egy részében említett, az előzőekben idézett házaktól, mert elkép-

zelhetetlen, hogy ezek szétszedés nélkül egyik helyről a másikra vontathatók lettek volna, vagy akár érdemesnek tartásuk azokat arra, hogy rablási céllal szétszedjék és messzi vidékre szállítsák, ahol újra felépíthetik. Árpád-kori faluásatásaink éppen Alföld-centrikusságuk miatt eddig csak földbe mélyített putrilakásokat eredményeztek. Így az írásos források adatai és a régészek által feltárt házak típusa között ellentmondás látszik. Megnehezíti a tisztánlátást, hogy a földbe ásott és a föld felszínére épített házat gyakran egy a középkori Magyarországra is érvényes általános fejlődés két nagy állomásának tekintik. Az okleveles gyakorlat terjedésével az írásos forrásokban inkább a XII. századtól tűnnek fel ezek az adatok, ezért innen számítják népi építészetünk átalakulását. Éles határt természetesen nem vonnak a fejlődés két foka közt. Szabó I. pl. a következőket írja: „A két nagy időbeli szakasz váltása megfigyelésünk szerint a XII—XIII. században folyt le. Most is hangsúlyozni kell azonban, hogy a valóság éles időbeli határ megvonását akkor sem engedné, ha e valóság megismerésére bővebben állnának rendelkezésünkre adatok.”¹² Éppen Szabó I. említ XI. századi forrásokat, melyek adatai faépítésre utalnak.¹³ Az, hogy ezekben a forrásokban nem falusias jellegű települések építéséről hallunk, nem lehet döntő. Ez írásbeliségünk fejletlenségével hozható kapcsolatba, XI. századi forrásaink nagyon keveset árulnak el a falusias jellegű településekről és azok építményeiről. A földbe mélyített, felmenő falak nélküli és a föld felszínére épített ház sokáig egymás mellett él. A ház építésének módját főleg a természeti környezet és az életmód határozta meg a középkor első századaiban, de szerepet játszhatott a társadalmi helyzet és az etnikum is. Ennek lehetőségére már Méri I. is felhívta a figyelmet a Szovjetunióban és Lengyelországban feltárt X—XII. századi települések házai alapján.¹⁴ A Nyugat-Dunántúl erdős területein már a honfoglalástól kezdődően számolnunk kell faépítményekkel. A következőkben ismertetendő ásatás közvetett bizonyítékot szolgáltat a boronaházak kora Árpád-kori meg-
léte.

A Kustánszgeből Ny felé, a tsz-major előtt vezető út az elhagyott téglagyár után egy mélyebb völgybe ereszkedik. A völgy közepe zombékos-vizenyős, enyhén lejt D felé. A völgy Ny-i oldalán, az úttól D-re (Liszteasarok dűlő) neolitikus és Árpád-kori kerámiatöredékek gyűjthetők. A völgy K-i oldalán, az úttól É-ra (Gyertyánági rét) a szórványosan előforduló Árpád-kori kerámiatöredékek mellett elsősorban késő középkori, XIV—XVI. századi cserepeket találtunk. Itt a völgy É felé kettéágazik. A két ág közti kiemelkedésen (Rácok parraga) gyűjthetők a nagy kiterjedésű lelőhely legkorábbi kerámiatöredékei. Ezek egy része a XI. századra keltezhető. Nem mondanak ennek ellent az írásos források sem. Lelőhelyünkön a középkorban Gyertyánág falu állt (a lelőhely középső részét ma is Gyertyánági rétnak nevezik). Csak a XIII. század derekán tűnik fel Zsigér határjárásában, de ekkor már kettő van belőle, hisz Külső- vagy Kis-Gyertyánágról hallunk.¹⁵ Az ásatást 1967-ben, a Liszteasarok dűlőben kezdtük. Kutatóárkainkkal azonban csak neolitikus objektumokra bukkantunk. A megfelelő talajadottságok sokkal egyszerűbb és gyorsabb kutatást tettek lehetővé. A szántóként hasznosított domboldalon a völgyfenékhez közelebb eső részek kivételével, már 20—25 cm mélységben jelentkezett a barna humusztól élesen elváló sárga agyag-szűzta-

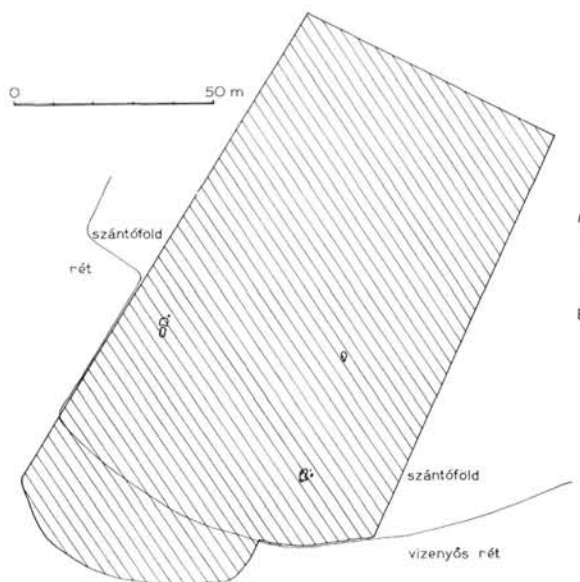
13*

1. Kustánszeg, Lisztessarok. Szondázott terület.
1. Kustánszeg, Lisztessarok. Sondiertes Gebiet.
1. Kustánszeg, Lisztessarok. Terrain sondé.
1. Куштансег, Лисешсарок. Место раскопок.

Így 1—1,5 ásónyom után megállapítható volt, hogy a megásott helyen a humusz alatt kultúrreteg következik vagy sem. Az ásatási munkások egymástól 2 m-re felállva 2 m-ként egy kis gödröt ástak. A legkisebb Árpád-kori lakóházaink is kb. 2,5×2,5 m-esek, így nagyon kicsi volt a valószínűsége, hogy a 2 m-es négyzetháló szondázó lyukai elkerülhették a földre

2. Kustánszeg, Rácok parraga. Szondázott terület.
2. Kustánszeg, Rácok parraga. Sondiertes Gebiet.
2. Kustánszeg, Rácok parraga. Terrain sondé.
2. Куштансег, сербское поселение. Место раскопок.

mélyített gödörlakásokat. Ahol a humusz alatt kultúrreteg következett, szelvényt nyitottunk. Ugyanígy szondáztuk át a Rácok parraga dűlőt is; mintegy 80×130 m-es területet (1. és 2. kép). Házat azonban egyet sem találtunk, csak 5 középkori gödröt tárhattunk fel szelvényeinkkel, melyek valószínűleg agyagkitermelő gödrök voltak eredetileg és később szemétdörmökként lettek betöltve. A Lisztessarok dűlőben XIII—XIV. századi (14. kép 1—12.) a Rácok parraga dűlő gödreiben XII—XIII. századi leletanyagot találtunk. Világos és sötétszürke, barna és vörösesbarna, kézikorongon készített edények töredékei. Feltűnően nagyszámú a díszítetlen, de több darabon látható csiga- vagy hullámvonal díszítés (14. kép 13—22.). Terepbejárásunk során a felszínen találtunk korábbi és későbbi kerámiatöredékeket is. A lelőhelyek kiterjedése és a szondázott terület nagysága alapján elképzelhetetlen, hogy még az Alföldön tapasztalt 70 m-nél is nagyobb lett volna az egyes házak közti különbség és csak ezért nem akadunk rájuk. Ennek ellentmondanak a szemétdörmök is, melyek egykori ház közelségét feltételezik. (Figyelembe kell vennünk, hogy ha lakóház nem is, kisebb szemétdörmő könnyen elérhet a 2×2 m-es négyzetben.) A megtalált gödrök alapján 30—45 m-nél nem lehetett nagyobb a házak közti távolság. Hosszú ideje szántott területen ástunk, így az alapozás nélkül épített boronaházaknak nem maradt nyoma a lelőhelyen.

Még művelés alá nem vont területen is nehéz felismerni a boronaházat. 1969-ben, a két évvel korábban a zalaegerszegi Falumúzeumba szállított felsőszencterzsébeti boronaház helyén a pontos alaprajz tisztázására, ellenőrző ásatást végeztünk. A ház helyének és alaprajzának ismeretében is nehéz volt az azonosítás, a falakra csak csekély mélységben (10—12 cm) megfigyelhető, a kiemeléskor a talpfákról leszakadt kéregmaradványok utaltak. Természetesen a kemence és a földes padló még jól felismerhetők voltak. Valószínűleg így magyarázható meg Valter I. csatári ásatásának eredménye is. Az 1962—63-as ásátás során egy kovácsműhely gödrén kívül csak tűzhelyeket talált, falakat nem. A vastagon átégett agyagtápasztás megmaradt, a korhadékony fa nem.

A kustánszegi ásátás tehát közvetett bizonyítékot szolgáltatott a boronaházak meglétére a XI. századi falusias jellegű településeinken. Boronaház maradványainak feltárására, csak művelés alá nem vont területen lehet reményünk.

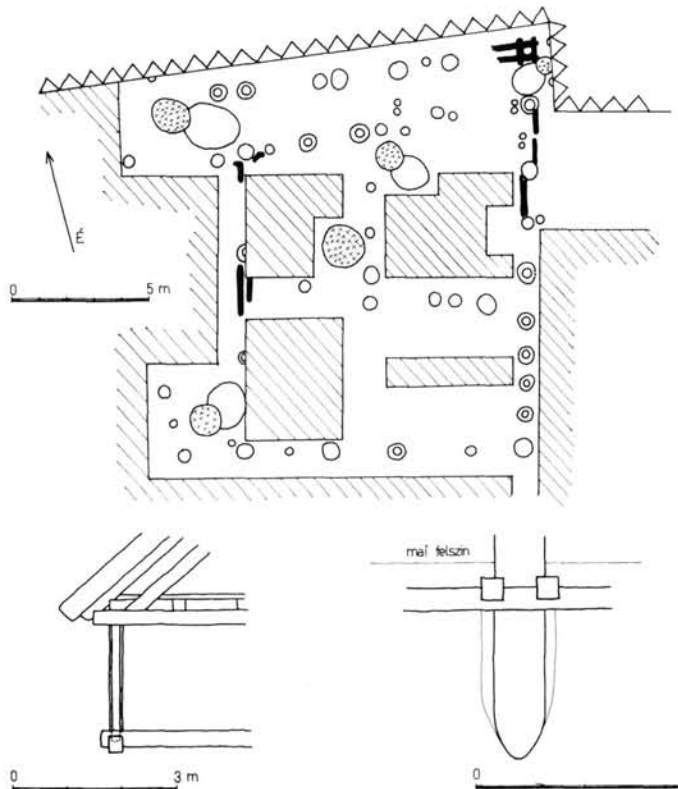
A következőkben egy a boronaházról eltérő faszerkezetű építményt ismertetünk. 1957. október 21. és november 8-a között Sági K. végzett leletmentést Balatonszentgyörgyön, az I. sz. téglagyár agyagbányája mentén. Az ásátás célja a közeli Csillagvár korának meghatározása volt. Most csak az agyagbánya szélén nyitott szelvényben feltárt középkori épületmaradványok egyik érdekességével foglalkozunk.¹⁶ A lelőhely a mai Balatonszentgyörgy falutól D-re és Battyán majortól K-re, mintegy 800 m-re terül el. Itt állt a középkorban Battyán falu, melyet 1261-ben említenek először írásos forrásaink. Az 1550-es adóösszeírásban szerepel utoljára.¹⁷ Valószínűleg 1600 körül, Kanizsa ostromával kapcsolatosan pusztult el véglegesen. Ekkor költözik egyik tulajdonosa, Bottyán János Esztergomba.¹⁸ Az egykori falu a felszíni nyomok alapján K—Ny irányú, kb. 700—750×300—350 m kiterjedésű volt. A leletmentés a lelőhely É—D-i középvonalában, annak É-i szélén folyt. Mint az ásátási rajzon is látható, (3. kép) az ásátás során árkokat nyitottak, melyeket helyenként kiszélesítettek, de a teljes területet nem tárhatták fel. Az amúgy is többrétegű településen a művelés által okozott bolygatás miatt a legfelső szintben olyan hálalap rajzolódott ki, amely nem felelhet meg az egykori valóságnak. Az eredeti padlószintet csak egy helyen sikerült megtalálni, a többi szántás során pusztították el. A tájékozódást megnehezíti, hogy csak a feltárt terület É-i szélén jegyezték fel a cölöplyukak mélységét. Ezek olyan eltérést mutatnak, hogy jogos a feltételezés, az 59 cölöp nem tartozhatott egy épülethez (egy más mellett találtak 61 és 107, illetve 111 és 65 cm mélyre ásott cölöplyukat). Véleményünk szerint a legfelső szint legalább 2—3 épület cölöplyukait foglalja magába, amelyek egy része túlnyúlhatott a feltárt terület határára is. Ezért a ház vagy házak formájával nem foglalkozhatunk. Az ásátás azonban érdekes adatokat szolgáltatott az ide épí-

tett házak felépítésének módjáról. Több cölöplyuk felett és a falak vonalában sikerült az ásatónak gerendanyomokat megfigyelni. Elsősorban a feltárt terület É-i sarkában álló cölöplyuk környékén és a hozzá csatlakozó ÉNy—DK irányú fal vonalában találtak gerendanyomokat. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy az ide épített házak *talpasházak* voltak. A terület É-i sarkáról a következőket írja az ásatási napló: „... a függőlegesen álló gerendába két oldalt egy-egy 20×20 cm méretű négyszögletes gerenda volt csapolva. Ezekre elhelyezett rövidebb gerendák fogták össze ezt a szerkezetet.”¹⁹ Az ásató megfigyelése szerint tehát a rövidebb gerendák határozottan a hosszabb gerendák felett jelentkeztek. Annyi bizonyos, hogy a falak alatt gerendapárokat találtak. Az ezek összefogására ráhelyezett rövidebb gerendák azonban inkább az említett falra merőleges másik fal gerendáinak nyomai lehetnek, melyek azért tűnnek rövid gerendadaraboknak, mert a feltehetően későbbi kemencével elvágták őket (ld. 3. kép). A két gerendapár egymásba csapolását természetesen nem lehetett már megfigyelni. A talpasházak legáltalánosabb típusa a következő: „Az elegyengetett házhelyen a négy főfal számára négy talpfát raknak le. A talpfák végeit egymásba eresztik. Ez a keret. A keret négy sarkába függőleges ágasként állítanak, ezekre teszik a talpfákkal párhuzamosan a négy koszorúfát, mely majd a födelet fogja tartani. A talpfákba eresztik bele az ajtófélfákat. Aztán a talpfákba és a koszorúfákba arasznyi távolságra lyukakat fúrnak, a lyukakba karókat illesztenek és a hézagokat vesszővel vagy szíjáccsal fonják be. A kész fonatot sárral kívül-belül megtapasztják. A fal vastagsága 50—80 cm.”²⁰ Ilyen talpas sövényház még ma is áll Balatonszentgyörgyön és Vörsön. A vörsi 163 sz. házát (Virág Jánosé volt) 1950-ben Csalog J. mérte fel. A ház a fent leírt módon készült (részlet a felméri rajzból a 3. képen).

Felületes szemlélőnek is azonnal feltűnik, hogy a középkori Battyán falu helyén feltárt ház(ak) építésmódja különbözik ettől. A fal nem egy, hanem két gerendára került. Ennek, akárcsak a következő különbségnek a ház(ak) stabilitásának fokozása lehetett a rendeltetése. Az oldalfalak találkozásában levő cölöpök nem a gerendákban végződtek, hanem mélyen a földre voltak ásva (az É-i saroknál, ahol a gerendanyomok találkozása megfigyelhető a cölöplyuk mélysége 109 cm). A talpgerendák csapolása révén a függőleges cölöpök által viselt szerkezet súlyának jelentős része nem a cölöpöket nyomta a földre, hanem a nyomás átment a vízszintes gerendákra, tehát nagyjából felületen oszlott el. A terület kevésbé lejtős, így nem gondolhatunk arra, hogy ez egy egyedi eset, ahol az erózió elleni védekezésül ásták a földre a cölöpöket. Ugyanígy nem tartjuk valószínűnek, hogy Sopronban megfigyelt építésmódhoz hasonlóan a cölöpök nem nyúltak a föld fölé, és a talpgerendát csak rájuk helyezték.^{20a} Ennek ellenmond, hogy a talpgerendák párosak és nem szorosan helyezték egymás mellé őket. Úgy véljük, itt a cölöp-szerkezetű és a fatalpú ház olyan kombinációjával találkozunk, mely a dombos Nyugat-Dunántúlon eléggé elterjedt lehetett. Az építésmód kialakulását a XVI. századnál korábban tartjuk, amelyet a gyakorlatiasabb és olcsóbb szerkezetek talán csak az újkorban szorítottak ki. Még egy különbség állapítható meg. Az ásatás során feltárt falak maradványai sár, illetve vályogfalakra utaltak, sөvény vagy vesszőfonat lenyomatát azonban nem találtak. Valószínűnek tartjuk, hogy a környéken, Baranyában, Somogyban és Zalában még a század elején is divatos „koróköz” építéssel készítették a falakat. E szerint a koszorúfák és a talpfák közé egymástól 20 cm távolságra itt is karókat feszítettek, de a hézagokat nem vesszővel vagy szíjáccsal fonták be, hanem sárgombóccal töltötték ki.²¹

II. PUTRILAKÁSOK

Az előzőekben arról szövegtünk, hogy Nyugat-Dunántúlon a magyar középkor legkorábbi szakaszától számolunk kell a föld felszínére épített faházakkal. A következőkben ismertető adatok bizonyítják, hogy ha elterjedt is lehetett a faház, ez nem kizárólagos építésmódja volt az itt megtele-

3. Balatonszentgyörgy, I. sz. téglagyár. A középkori település legfelső szintje. (A talpfák szerkezetének rekonstrukciója és részlet a vörsi talpasház felméri rajzból.)

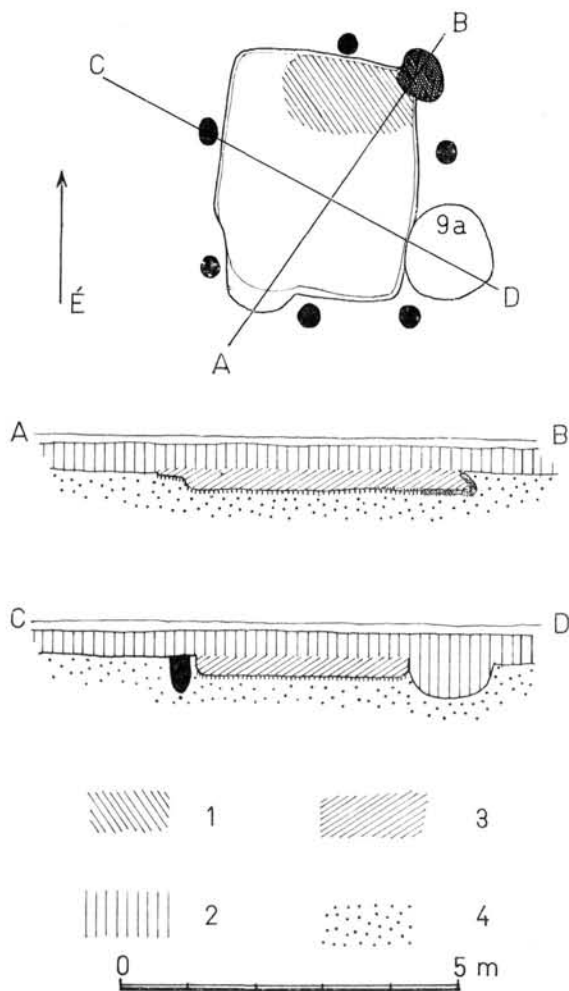
3. Balatonszentgyörgy, Ziegelei Nr. I. Die obere Schicht der mittelalterlichen Siedlung. (Rekonstruktion der Struktur der Sohlenbalken und Teilansicht der Aufnahmezeichnung über das Ständerhaus von Vörs).

3. Balatonszentgyörgy, briqueterie I. Surface suprême de l'agglomération médiévale (La disposition des traverses est reconstruite d'après le dessin de métrage de la maison sur armature de bois de Vörs).

3. Балатонсентдьердь. Кирпичный завод № 1. Высший уровень средневекового поселения. (Реконструкция дома на сваях на основании вёршского обмера и съёмки).

pedetteknek. Készítettek földre mélyített putrilakásokat is, amelyek nemcsak az Árpád-korban, hanem a késő középkorban is szolgálhattak lakásul. A répcévis lakóház szerkezete azonos lehetett az Alföldön feltárt Árpád-kori lakóházakéval,²² csak a fal mellett húzódó agyagpadkában tér el azoktól. Putrilakást figyelt meg Szentmihályi Imre is Zalaegerszegen a Széchenyi téren az új filmszínház építéskor.²³ Balatonszentgyörgyön, a Kenderföldi rétek dűlőben feltárt ház fejlettebb típust képvisel.

1969 október–novemberben csatornázási munkák során átvágták a Balatonszentgyörgy falutól Ny-ra emelkedő lapos dombot, az ún. Kenderföldi réteket. A csatorna vonalában végzett leletmentés során kora római, középkori települési objektumokat és bronzkori, illetve késő római sírokat tártak fel. A 9. sz. településobjektum késő Árpád-kori lakóháznak bizonyult. 50 cm mélységben, a barna talajtól jól elváló fekete, enyhén téglalap alakú, lekerekített sarkú folt rajzolódott ki (mérete: 3,00×3,50 m). 6 vastag cölöplyuk övezte a gödröt (4. kép). Három a folt D-i oldalának két végén és közepén, egy-egy a Ny-i és K-i oldal É-i harmadánál, egy pedig az É-i oldal közepén. A gödör oldala szinte függőlegesen mélyült 80 cm-ig. Itt erősen kitaposott járósínt jelezte a gödör alját. A padló nem volt tapaszta, de a hosszú használat során keménnyé tömörödött a földje, a töltélföld jól elvált tőle. A gödörön belül cölöp vagy karólyuk nem volt,

4. Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek. XIII. századi földbe mélyített ház alaprajza és metszetei. (1-hamus, faszenes réteg, 2- barna talaj, 3- fekete föld, 4- agyagos szűztalaj).
4. Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek. Grundriß und Schnittskizzen eines aus dem 13. Jahrhundert stammenden, in die Erde vertieften Hauses. (1-Schicht mit Asche und Holzkohle, 2-braune Erde, 3-schwarze Erde, 4-wilder Lehm Boden).
4. Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek. Plan et coupes de la maison creusée sous terre du XIIIe siècle (1-couche cendreuse, avec du charbon de bois; 2-sol brun; 3-sol noir; 4-sol vierge argileux).
4. Балатонсентльдьрь, Кендерфьлдские луга. План и разрезы дома, углубленного в землю, XIII век. (1 — слой пепла и обуглившимся кусками, 2 — коричневая почва, 3 — черная земля, 4 — глинистая почва).

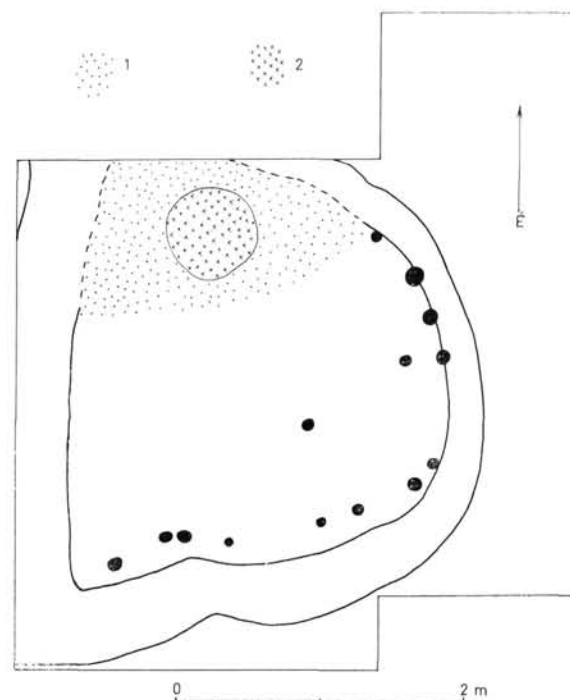
tehát a lakás egyoszthatú volt. A ház É-i harmadában hamu és faszén borította a padlót, alatta a járószint azonos volt a ház többi részében találttal. A ház ÉK-i sarkában került elő a kemence, mely az alföldi házakban találtakhoz hasonlóan földbe vájt és agyaggal kítapasztott volt. A kemence tapasztott oldala és teteje beomlott. Alatta a kemence fenéke csak repedezett, de ép volt. A fenéktapasztás agyag, alja nem volt kirakva kerámiatöredékekkel. A ház bejárata nem a kemencével szemközti oldalon nyílt, hanem átlósan, a D-i oldalon a Ny-i saroknál volt. Megrongálódott földlépcső vezetett a mélybe. Az 50 cm vastag humusz alatt már csak egy ép lépcsőfokot lehetett megfigyelni. Ennek magassága 15—17 cm. A házat pusztulása után betöltötték. A töltelek földben és a járószinten, elsősorban a hamus, faszenes részen XII—XIII. századi kerámiatöredékek kerültek elő. Többségében

barnásszürke darabok, de van téglaszínű és szürketöredék is. Kihajló, tagolt élű peremdarab; barnás-téglaszínű enyhén kihajló perem, belső oldala bekarcolt félkörökkel díszített; szürke körbefutó csigavonallal díszített oldaltöredék; durva szemcsés anyagú, tűzdelt díszű oldaltöredék; szürke erősen soványított anyagból készített edény kihajló peremdarabja vállrészsel, a váll több sorban hullámvonallal díszítve; téglaszínű fenéktöredék négyküllős-kerék fenékbélyeggel (15. kép 1—5).

A balatonszentgyörgyi ház az eddig megismert Árpád-kori egyoszthatú putrilakásoktól eltér. Legjellemzőbb vonása, hogy a tetőszerkezetet nem kettő, a rövidebb oldalak középebe ázott ágasa tartotta csak, hanem 6 cölöplyukat találtak. A kemence azonos az eddig feltártakkal, de az a jellemző vonás is hiányzik, hogy a ház bejárata a kemencével szemközti oldalon nyílik.

Elsősorban Nyugat- és Közép-Európában, az őskortól a középkorig elég gyakoriak a falusias jellegű településeken a négyszögletű, rövidebb oldalakon 3—3 cölöplyukkal rendelkező gödörlakások. Guyan, W. A. gyűjtötte össze a közép-európai putrilakásokat: 25 lelőhelyről ismert 6 cölöplyukas putrilakást (pl. Gladbach, Burgheim, Burgdorf, Dolberg, Haldern, Heisterburg, Mertschütz stb.).²⁴ A burgdorfi 8—9. századra keltezhető házakat publikáljuk boronaházaknak tartotta.²⁵ Ezt éppúgy nem tudjuk elfogadni, mint azt az elképzelését, hogy ezek gazdasági melléképületek voltak (előbbinek ellene mond, hogy 80 cm mélyre lettek ásva, utóbbi ellen az szól, hogy a házak sarkában kemence is volt). Legutóbb Pleinerová, I. foglalkozott ezzel a háztípussal a

5. Keszthely, Balatoni Múzeum kertje. Késő középkori földbe mélyített gazdasági melléképület. (1- hamus, faszenes szürke föld, 2- tűzhelynyomok.)
5. Keszthely, Garten des Balaton-Museums. Wirtschaftsgebäude aus dem späten Mittelalter und in die Erde vertieft. (1-Schicht mit Asche und Holzkohle, grauer Boden, 2- Spuren eines Feuerherds).
5. Keszthely, jardin du Musée de Balaton. Bâtiment de ferme, enfoncé dans le sol, du moyen âge finissant (1- couche grise, cendreuse, avec du charbon de bois; 2- traces de foyer)
5. Кестхей, сад Балатонского музея. Углубленная в землю хозяйственная постройка (1 — серая земля с пеплом и обуглившимися кусками, 2 — остатки очага).

Břežno-i ásás kapcsán.²⁶ A népvándorlás kori településen a germán elem jelenlétéként értékeli a 6 cölöplyukas putrilakásokat. A balatonszentgyörgyi ház nem sorolható egy típusba ezekkel a házakkal sem. Nemcsak korban tér el tőlük, de fejlettebb is. Még csak azt sem állíthatjuk, hogy ennek a típusnak a továbbfejlődéseként keletkezett. A leglényegesebb eltérés, hogy a cölöplyukak nem a kiásott gödrön belül, hanem azon kívül, attól 10—25 cm-re voltak. Az É-i oldal két szélén nincs cölöplyuk, ezek a Ny-i és K-i oldal É-i harmadába kerültek. Ez azzal magyarázható, hogy az ÉK-i sarokban állt a kemence, ami fölé nem lehetett cölöpöt tenni. Az a tény, hogy a cölöplyukak a gödrön kívül kerültek elő, véleményünk szerint azt jelenti, hogy ennek a lakóháznak már felmenő falai is voltak. A XII—XIII. századi felszín, csak a mainál alacsonyabb lehetett (a ház járószintje a mai felszíntől 80 cm mélyen volt), így a felmenő falak 1,00—1,20 m magasak lehettek. Problémát jelent a falak anyagának meghatározása. Sem a gödrön belül, sem azon kívül tapasztásdarabok, paticskok nem kerültek elő, a gödör oldala sem volt kitépve. Nem tartunk valószínűnek itt egy olyan gerendakonstrukciót, mint amilyent a Balatonszentgyörgy-téglagyári késő középkori háznál figyelték meg. Elképzelhetőbbnek tartjuk, hogy kevésbé idős anyagból (pl. sövényfonás náddal, szalmával) készült a rövid felmenő fal, amit kívülről talán földdel erősítettek meg. A néprajzi irodalomban ismert az ilyen egyszerűbb falszerkezet is.²⁷ A föld 50 cm mélységig bolygatott volt, így a kisebb karólyukak helyét már nem lehetett megfigyelni. A tető lapos nem lehetett. Az É—D irányú középtengely két végén levő ágasfa tartotta a nyeregtető szelemenjét. A Ny-i és K-i cölöppár alacsonyabb volt, melyekre a szelemennel párhuzamosan, a felmenő falak felső szintjére helyezték a koszorúfákat. Ezek É-i irányban valószínűleg túlnyúlottak az ágasfákon. A ház É-i vége nehezen rekonstruálható, több lehetőség is kínálkozik. D-i végén a bejárat alapján tűzfalal kell számolni. A felmenő falakon ablaknyílást nem tudunk elképzelni.

Összefoglalóan újra hangsúlyozni szeretnénk, hogy bár a Balatonszentgyörgy-Kenderföldi-rétek dűlői ház átmeneti típusot képvisel a felmenő falak nélküli putrilakások és a föld felszínére épített házak között, ez nem egy általános fejlődés lépcsőfokaként értékeljük, hanem csak a középkori Magyarország lakóházkultúrája sokrétűségének bizonyítékát látjuk benne. Erre utalnak a következőkben ismertetendő keszthelyi gödörlakások is.

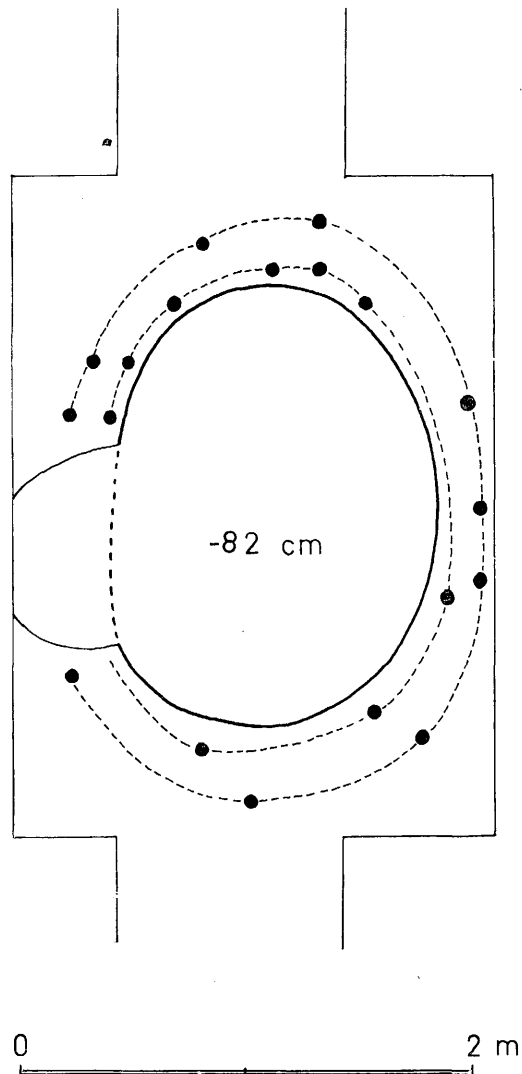
1967 áprilisában a Balatoni Múzeum épületétől É-ra csatornázási munkák során mélyen a földbe ásott gödröket vágta át, melyekből XV—XVI. századi kerámia mellett sarkantyú és sarló került elő. A metszetben jól látszott, hogy az egyik gödör aljában egy kemencét is átvágtak. Lakóház feltárásnak reményében a csatorna és a múzeumépület ÉNy-i sarka között egy 4×4 m-es szelvényt nyitottak, amelyet később egy 3,5×2,5 m-es szakasszal bővítettek. Utóbbiban és az I. szelvény Ny-i szélén érdekes házrészlet rajzolódott ki. Az évszázados feltöltés itt elég magas (kb. 50—60 cm), az objektum mégsem állhatott a felszínen, hiszen körvonalai csak 1,30 m mélységben rajzolódtak ki határozottan. Egy megközelítően K—Ny irányú építmény Ny-i vége és D-i oldalának egy szakasza volt ez. A foltot 30—50 cm szélességben fekete sáv övezte. Ez a fekete sáv megvolt a II. szelvény Ny-i oldalánál is, csak az É-i oldalon hiányzott. Itt hamus, faszenes szürke földet találtak. A folt középső része világosszürke színű volt. Alja megközelítően vízszintes. Nem tapasztott, alig letaposott, ami rövidebb ideig tartó használatra utal. Erre vall a szelvény É-i részében, a hamus-faszenes réteg alatt talált kb. 62 cm átmérőjű tapasztásdarabokkal övezett gyengén átégett elszíneződés, mely inkább tűzhely lehetett, mint kemence. A folt szélén észlelt fekete sáv az 1,40 m-nél jelentkező járósínt után még 20 cm-t árokszerűen mélyült (a szelvény Ny-i oldalánál elkeskenyedett, az ÉNy-i sarokban Ny-i szélét is megtalálták). Az árkot belülről 6—15 cm átmérőjű karó- és cölöplyukak szegélyezték. Ezek a tűzhelynél és a Ny-i oldalnál hiányoztak.

Az építményt a téltelek földben talált kerámia-töredékek a XV—XVI. századra kelteznek. Ezek: egy 13 cm magas (szá: kb. 13,5 cm, fá: kb. 6,3 cm) téglaszínű edény töredékei,

ugyancsak téglaszínű fedőtöredékek; egy hosszában átfúrt földarab; kihajló peremdarabok; szeg és vaskés (16. kép 1—7.).

Az épületet a következőképpen rekonstruálhatjuk. Itt egy K—Ny irányú, kb. 0,8—0,9 m mélyre ásott, felmenő falakkal is rendelkező, feltehetően kőoszlatú épület állt. Valószínűleg gazdasági rendeltetésű melléképület volt és nem lakóház. Erre utal talán az itt talált örlőkötőredék is (16. kép 6.). Földbe mélyített épületnél sem a vízvezető, sem más árok feltételezésére nincs okunk. Az épületet körülvevő fekete föld véleményünk szerint a felmenő fal maradványa, az árok pedig az alapozás árka. A Keszthely környéki cigányság építkezésénél figyelhető meg hasonló építésmód. A falakat gyepetglából rakják fel. A keszthelyi épülethez hasonló szélességű és mélységű alapozásárkot készítenek, a falakat pedig belülről cölöpökkel és karókkal támogatják meg. Ezek a cölöpök tartják egyben a tetőt is. Itt az építmény K-i felét

6. Vörs, Máriaasszony-sziget. XIII—XIV. századi nádkunyhó alaprajza
6. Vörs, Máriaasszony-Insel. Grundriß einer Schilfhütte aus dem 13—14. Jahrhundert.
6. Vörs, Máriaasszony-sziget. Plan de la cabane construite de roseaux (XIIIe—XIe Vsiècles).
6. Вёрш, остров Мариаассонь. План камышевой хижины XIII—XIV вв.

találták meg. A K-i és D-i oldalt belülről talán sövényfal is borította és éppen azért, a nagyobb tűzveszély miatt nem került elő cölöp- és karólyuk a tűzhely környékén. A szelvény Ny-i felén húzódó árok belső elválasztás lehetett. Csak önmagát kellett tartania, ezért nem erősítették meg cölöpökkel. Az épület feltárt részén bejáratnak nincs nyoma, ezt a fel nem tárt Ny-i részén, a rövidebb Ny-i oldalon feltételezzük. Az építmény teteje a recens párhuzamok alapján lapos lehetett.²⁸

Földbe mélyített építményekkel, lakóházakkal is (!) tehát a törökkorban is számolnunk kell. Nagyvázsöny-Csepelyen is, az egyik törökkorban elpusztult lakóház szobáját mintegy 0,80 m mélyre ástak le.²⁹ Keszthelyen a Kossuth L. utcában, mely a középkorban is a város főutcája volt, Sági Károly több helyen is figyelt meg földbe mélyített putrilakást a csatornázási munkák során.³⁰ A Kossuth L. u. 16. sz. ház és a Rózsa F. u. sarkán megfigyelt XVI—XVII. századi lakóházról pl. a következőket írja: „... a járdán húzott

É—D irányú csatornaárok egy földbe mélyített egykori lakóházat szelt át... A mai járdaszint alatt 40 cm mélyen jelentkező erős égésréteg a megtalált épület két szélén is jelentkezik. Itt volt tehát az eredeti talajszint. A mai szint alá 1,2—1,47 m mélységig lemélyülő lakás alján vastag gerendanyomokat találtunk, ami vízszintesen fektetett deszkákkal volt lefedve.”³¹ A lakóház tehát 0,8—1,07 m mélyen lett a földbe ásva, padlója pedig a Nagyvázsöny-csepelyi pincéhez hasonlóan³² deszkázott volt. Felmenő falait sajnos nem lehetett megfigyelni, lehet, hogy nem is voltak.

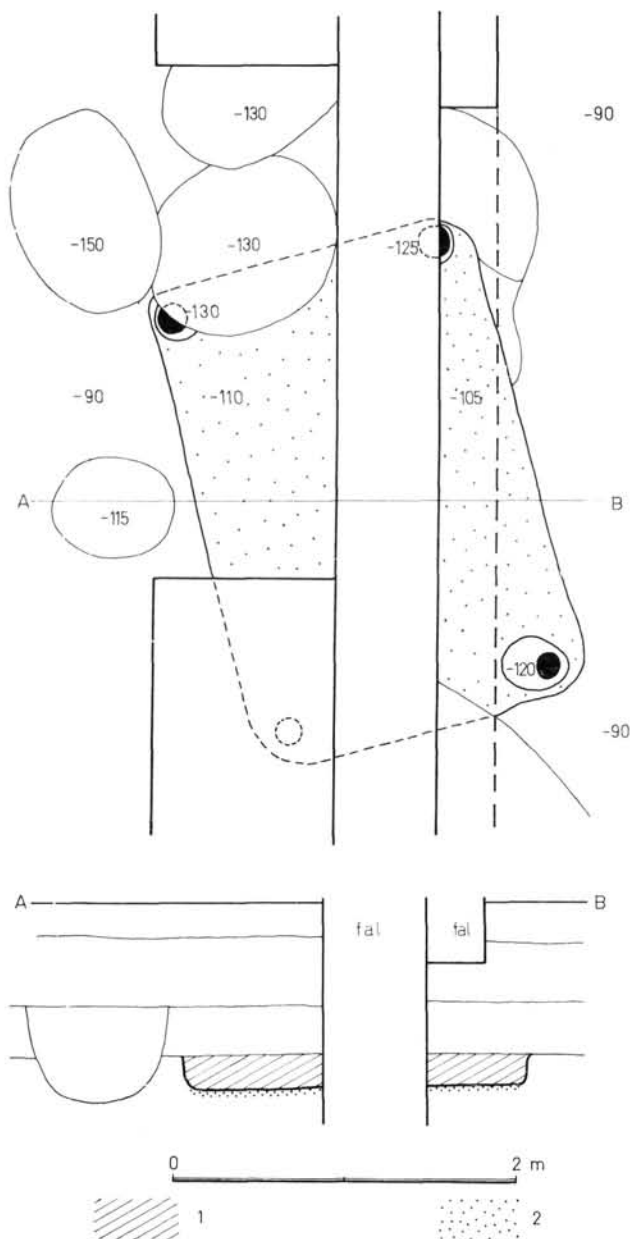
A kerámiaanyag alapján a XV. századra keltezhető az a putrilakás, amit a vörsi Máriaasszony szigeten 1950-ben Csalog J. vágott át. Az átégett padló a mai felszíntől 1,45—1,47 m-re jelentkezett. A ház szélessége a metszetben 3,70 m volt. Felmenő falakat ott sem lehetett megfigyelni.³³

III. GAZDASÁGI MELLÉKÉPÜLETEK

Az előző részben ismertetett, a Balatoni Múzeum épülete mellett feltárt, feltehetően nem lakás céljait szolgáló építmény mellett két másik, a későközépkorra keltezhető egyszerűbb építményt közlünk itt.

A tőzegkutatás keretében 1950-ben Csalog J. átvágta egy kutatóárokral a vörsi Máriaasszony szigetet is, ahol a középkorban Vörs falu állt. Az egykori falu templomától 35 m-re, tehát viszonylag közel, 82 cm mélyre ásott gödör profilja rajzolódott ki az árok oldalában. Metszetrájs nem ismeretes, csak alaprajz. (6. kép.)³⁴ Az árkot kiszélesítve a következőket figyelte meg az ásató. A beásás É—D irányú ovális gödör. Középső részén 1,92—1,40 m átmérőjű ovális foltban letaposott járszint jelzi a gödör alját. A járszint és az 1,90—2,60 m átmérőjű gödör széle közötti 25—30 cm széles sávban kettős sorban 5—7 cm átmérőjű „vastag húsángok, illetve karóváz cölöplyukai rajzolódottak ki.” A külső körön 10, a belső körön 9 lyukat figyel meg az ásató. Először nem egyenletes. A gödör É-i harmadában talált meg a 19 közül 11-et. Ez érthető, hisz a terep D felé lejt, és az uralkodó szélirány miatt is az É-i oldalt kellett jobban megerősíteni. Egy-két karólyuk azonban így is elmaradhatott, főleg a K-i és a D-i oldalon. Az építmény bejárata Ny-ról nyílt. Az alaprajz szerint 0,90 m széles volt. Metszetrájs hiányában nem tudjuk, hogy menedékes vagy esetleg lépcsős volt-e. A gödör alján talált kerámia az objektumot a XIII—XIV. századra keltezi. Valamennyi darab gyorsforgású, néhez kézikorongon készült. Az egyik halványpiros színű, csigavonal díszítésű töredék pereme egyszerű kiképzésű, erősen kihajló; fejlettebbek a sűrű, finomabban soványított darabok, melyek pereme megvastagított, enyhén kihajló; ugyanennek az edénynek a fenéktöredékén, hasonlóan egy másik sűrűs-téglaszínű aljdarabhoz fenékbélyeg van; egy sűrű, háromszög-profilú, enyhén kihajló peremdarab belső oldalán hullámvonaldísz fut körbe (15. kép 6—11).

A kutatóárokban talált többi középkori objektum alapján az építés korának megfelelő felszín a maitól 35—40 cm mélyen lehetett. Az építményt tehát kb. 0,50 m mélyre ásták a földbe. A kis kerek kunyhót már az ásató is nádkunyhónak vélte. Szerinte a belső sor a nádköpenyt tartotta, a külső pedig a csaptatófák helyét jelöli. A gödör széle és a csúcsos építmény szűkülő fala közötti rést, akárcsak a föld fölé nyílt

7. Zalaegerszeg, Széchenyi tér. Késő középkori négy oldalról nyitott gazdasági melléképület alaprajza és metszete. (1- sötétbarna faszenes töltéfközd, 2-sárga agyag.)

7. Zalaegerszeg, Széchenyi-Platz. Grundrißzeichnung und Schnitzzskizze eines spätmittelalterlichen, von vier Seiten offenen Wirtschaftsgebäudes. (1-dunkelbraune Füllerde mit Holzkohle, 2- gelber Lehm.)

7. Zalaegerszeg, Place Széchenyi. Plan et coupe d'un hangar ouvert, du moyen âge finissant (1- terre de remblai brun-foncé, avec du charbon de bois; 2- argile jaune)

7. Залаegerszeg, площадь Сеченьи. План и разрез средневековой хозяйственной постройки без стен. (1 — слой земли коричневого цвета с обуглившимися кусками, 2 — желтый глинистый слой.)

ló nádfal alsó részét földdel töltötték ki, illetve erősíthették meg. Az építményben tűzhelyet nem találtak, rendeltetése szerint gazdasági melléképület lehetett. Veremszerű kiképzése miatt elsősorban tárolásra használhatták. Ideiglenes szálláshelyre azért nem gondolhatunk, mert a falun belül, a templomhoz viszonylag közel került elő. Ez az objektum, ha nem is olyan szilárd építmény, mint azt Méri I. egy őrlőkunyhó rekonstrukciója során feltételezte, mindenesetre igazolja azt a feltevést, hogy az Árpád-korban számolhatunk gazdasági melléképületként használt nádkunyhókkal.³⁵

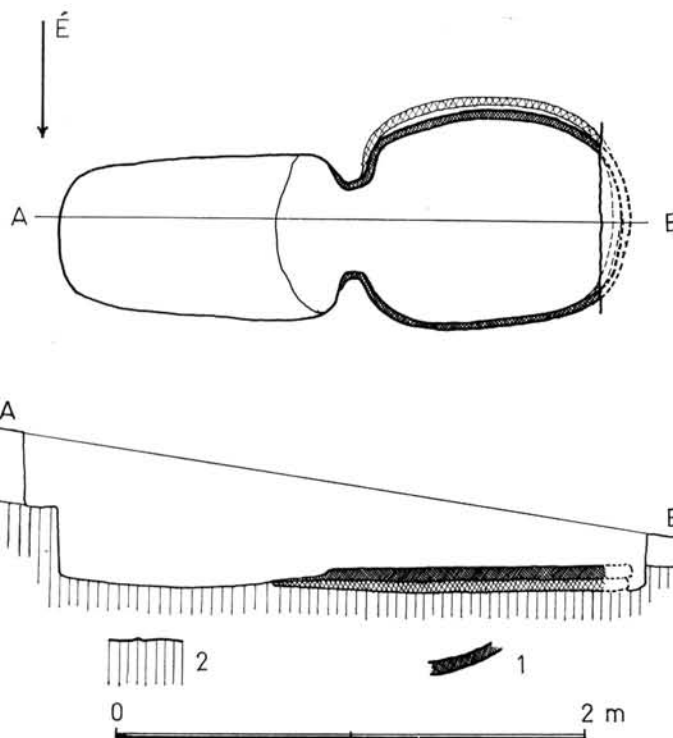
A korábban idézett putrilakás csak 5 m-rel délebbre állt. Nem egykorúak, de elképzelhetőnek tartjuk, hogy a közelben egy másik, nádkunyhókkal egykorú lakóháznak is kellett lenni.

Zalaegerszeg központjában, a Széchenyi tér K-i oldalán álló házak egy részét lebontották 1968-ban. Az új építkezés megkezdése előtt, 1968. december 5–13-a között leletmentést végeztünk a területen. A házak nagy része pincézett volt, így csak az udvarokon lehetett reményünk a filmszínház építéskor talált Árpád-kori és késő középkori házakhoz hasonló objektumok feltárasára. Munkánk során egy nehezen értelmezhető ház- és kemencerészlet mellett, egy gazdasági melléképület erősen bolygatott maradványait találtuk. A Széchenyi tér 1. és 2. sz. ház udvara közötti fal két oldalán, egy faház alapfalának felszedése után kb. 0,90 m mélységben lekerekített sarkú négyszögletes építmény foltja rajzolódott ki. A foltban sötétbarna faszenes földet találtunk, ami az építmény leégésekor bezuhant tető maradványait tartalmazta. A töltésközdben csak néhány jellegtelenséget találtunk, illetve barna, korongon készített edénytöredéket találtunk, ami az objektumot a késő középkorra (XV–XVI. század) keltezi. A járószint sárgás, erősen letiport agyag, 1,05–1,10 m mélyen találtuk meg (7. kép). Az építmény ÉK-i sarkában 1,20 m mélyre leásott 14 cm átmérőjű cölöplyukat találtunk. Párját az ÉNy-i sarokban a falalapozás átvágta, mélysége 1,25 m, átmérője kb. 20 cm. Egy XVIII. századi kerámiával kelezhető gödör vágta át a DNy-i sarkot, és a cölöplyuk egy részét. Mélysége: 1,30 m, átm: 18 cm. Az épület DK-i része felett nem ástunk, mert a faltól É-ra észlelt nagy XIX. századi gödör ide is áthúzódott. Az épületből tehát csak részletek maradtak, mégis érdekes adatokkal szolgálhat. Az egykori felszint csak 15 cm-rel magasabban, 0,90 m mélységben értük el, épületünk tehát nem lett a földre mélyítve. A járószint szélén sem paticst, sem karólyukat vagy más felmenő falra utaló nyomot nem találtunk. Tűzhelyre sem akadtunk, valószínűleg nem is volt az építményben. Lakóházra már méretei miatt sem gondolhatunk (kb. 1,96 × 2,94 m). Véleményünk szerint itt egy a néprajzi irodalomból és a mai faluból is ismert 4 oldalán nyitott, tetővel fedett melléképületre (fészterre) akadtunk. (Távolsága a tértől és egyben a középkori úttól mintegy 20 m, a hozzá tartozó lakóházat tehát a most lebontott épületek alappincézésekor teheték tönkre.) Favágásra is használhattak egy ilyen jellegű építményt, de gondolhatunk más, a gazdálkodással kapcsolatos rendeltetésre, pl. gazdasági eszközök tárolására is.

IV. LAKÓHÁZON KÍVÜLI KEMENCÉK

Árpád-kori falvainkban, a Dunántúlon és a Tiszántúlon egyaránt általánosan használták a lakóházon kívüli, szabadon levő kemencéket. Építésmódjukkal, rendeltetésükkel Méri I. foglalkozott.³⁶ Ezeknek a kemencéknek az eltérő típusok mellett is van egy lényeges közös vonásuk, valamilyen földbe lettek mélyítve. A most közlésre kerülő kemence ettől eltér, a föld felszínére lett építve.

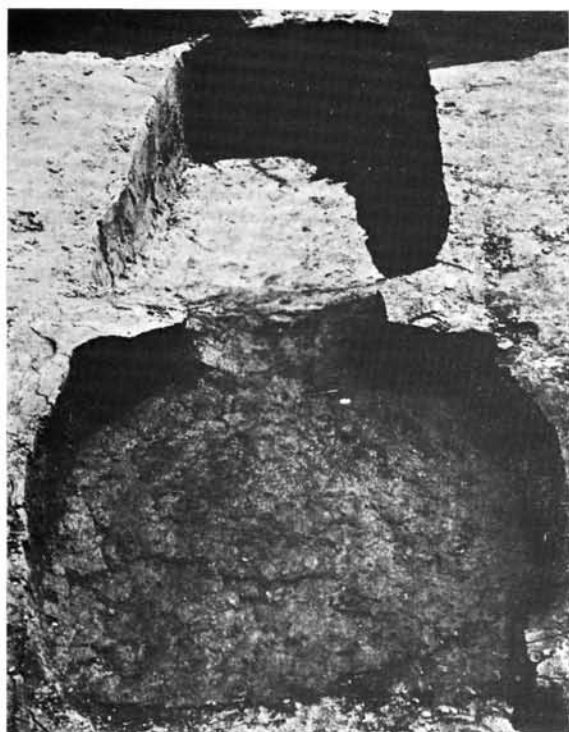
1969 márciusában Tófejen (Zala m.) a községi temetőben sírásás közben kőfalra bukkantak. A leletmentés során kutatóárkainkkal egy legalább 3 periódusú templom maradványait vágtuk át. A legelső, téglával kirakott szintet közel 2 m mélységben értük el. A feltárást a laza, bolygatott talaj omlása miatt nem fejezhattük be. A legértékesebb lelet egy kisebb, szalagfonatos faragott kő, mely a templomot és a körülötte elterülő falut a XI. század végére keltezi. A tanulmány elején leírt módon szondázást végeztünk a falu terü-

8. Tófeje, községi temető. XIII. századi lakóházon kívüli, felszíne épített kemence (1-agyag szűztalaj, 2- pirosra átégetett kemencetapasztás.)
8. Tófeje, Gemeindefriedhof. Auf der Oberfläche und außerhalb des Wohnhauses errichtete Backofen aus dem 13. Jahrhundert. (1- wilder Lehmbo den, 2- rotgebrannte Keramik, mit der der Feuerherd ausgestattet wurde.)
8. Tófeje, cimetière communal. Four à l'extérieur de la maison bâti à fleur de terre. XIIIe siècle (1- sol vierge argileux; 2- revêtement de four, cuit en rouge).
8. Тoffee, деревенское кладбище. Наземная печь XIII века, построенная вне жилища. (1 — глинистая почва, 2 — красный обожженный слой облицовки печи).

tén is. A temető és a templom egy É-ról, K-ről és Ny-ról viszonylag meredek, csak D felé enyhé lejtésű domb tetején áll. A dombtetőn, a mai temetőn kívül végzett szondázás során több ós-, Árpád- és késő középkori település objektumra (kemencék, gödrök) akadtunk. Lakóházat nem találtunk.

A II. objektum kemence volt. A Ny felé lejtő területen K—Ny irányban helyezkedett el. Az erózió miatt a kemencéhez K-ről csatlakozó gödör foltja 28 cm mélyen rajzolódott ki, a kemence Ny-i részének roncsait 14 cm mélyen találtuk meg, Ny-i végét már elszántották. A fűtögödör K-i vége 30 cm-t mélyült még, az alja megközelítően vízszintes, alig 8–9 cm-rel mélyebb a kemence fenekénél. Ny-i, tehát a kemence felőli vége kb. 25 cm hosszan kítapasztott. A kemence ovális alakú. Legnagyobb szélessége 86 cm, hossza a szájnnyílással együtt (Ny-i végét az ívek alapján egészítettük ki) 120 cm. A szájnnyílás szélessége 35 cm (8–9. kép). Itt még 15 cm magasságig épek a falak, enyhén befelé ívelődnek. A kemence alja is vízszintes, alig lejt a középpont felé. Az agyagból készített felmenő falak 3–4 cm vastagok, pirosra átégettek. A kemence felépítésének módja nem rekonstruálható, feltételezhetjük, hogy vesszőből font vázat betapasztva készítették el a falakat. A használat következtében berepedezett fenéktapasztást felszedve, egy korábbi, ugyancsak repedezett kemencefenéket találtunk (a felső kemence fenéktapasztásának átlagos vastagsága 6 cm). Kemencénk korát a két tapasztásréteg között, a kemence É-i és Ny- részén talált kerámia határozza meg. A négy töredék egy edényhez

9. Tófeji, községi temető. A XIII. századi kemence alsó rétege kibontás után.
9. Tófeji, Gemeindefriedhof. Die untere Schicht des Ofens aus dem 13. Jahrhundert nach der Freilegung.
9. Tófeji, cimetière communal. La couche inférieure du four du XIIIe siècle, après son ouverture
9. Тодфей, деревенское кладбище. Нижний слой печи после вскрытия.

tartozott (16. kép 8—11.). Ez egy halványpiros, a kemence használatára során terrakottaszerűvé égett kerámia. Színe eredetileg világosszürke vagy sárgásfehér lehetett. Erősen soványított agyagból, kézikorongon készített palack. A tölcserűen táguló szűk nyakon egyszerű kiképzésű függőleges perem ül. A nyak és a perem találkozását kívülről két körbefutó barázda jelzi. A palack hordószerű testének legalsó kétharmadát folyamatosan körbefutó csigavonal díszítette. Parádi N. a tófejihez hasonló palackokat a XIII—XIV. századra keltezte. Példányunk inkább a XIII. századiakkal mutat rokonságot. Az alsó, régebbi kemence összedőlése után építették fel az új kemencét. Nemcsak a fenéktapasztást újították meg, az alsó kemence méretei ugyanis mások. A fenéktapasztás a D-i oldalon túlnyúlt a felső kemence D-i falán, jól lehetett látni, hogy az alsó kemence falának belső síkjához simul a felső kemence D-i fala. A falak ívét meghosszabbítva, a korábbi kemence rövidebb lehetett. Méretei: hossza 116 cm, szélessége 94 cm. Kemencénk tehát, ha kissé földbe is lett mélyítve, lényegében a felszínre épített kemence volt. A bemélyítés K felé növekszik, célja a felszín lejtésének kiegyenlítése volt. Ha itt földbe mélyített kemencét kívántak volna építeni, éppen a fordított elrendezés lett volna a logikus. A kemencét kellett volna a K-i oldalra és a fűtőgödört a Ny-i oldalra helyezni. Bár az erózióval számolnunk kell, a földbe mélyítés ellen szól az is, hogy azoknál a kemencéknél legfeljebb a tapasztást lehet megújítani, nem pedig összeomlás után újjáépíteni. A kemence és a fűtőgödör körül sem letiport, sem tapasztott járószintet nem találtak (az egykori felszín felszántották). Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy egy a föld felszínére épített házban félig a földbe mélyített kemencét készítsenek. Erre a néprajzi iroda-

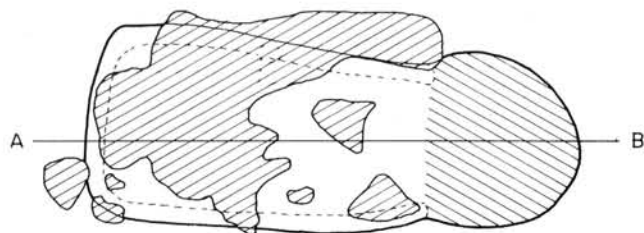
lomban sem találtunk párhuzamot. A tófeji II. sz. kemence tehát csak lakóháztól független, a föld felszínére épített kemence lehetett. Rendeltetése nem határozható meg pontosan, feltehetően kenyérsütésre használták.

1964 márciusában Keszthelyen a Kossuth L. utcában folytatott csatornázási munkák során a 76. sz. ház előtt ép kemencére akadtunk, melyet leletmentés során Horváth L. mért fel. A kerek kemence teteje 22 cm mélységben jelentkezett. A tetején megvastagodó kemencefalat permi vörös homokkövekkel borították (talán, hogy jobban tartsa a hőt). Ez eleve azt jelenti, hogy kemencénk nem lehetett földbe vájt. A felette levő föld későbbi feltöltés. A kemence korának megfelelő talajfelszínt nem lehetett megfigyelni. Csak feltételezhetjük, hogy részben a földbe mélyítették. Egyébként nem lehetett volna olyan szilárd a tető, hogy még a követek is kibírja. Erre mutat az is, hogy felmenő falai a kemence alsó felén csak 3—4 cm vastagok voltak, és fokozatosan vastagodtak felfelé. A tetején nagyon jól meg lehetett figyelni, hogy kétrétegű volt a tapasztás. A megközelítően félgömb alakú kemence szája kissé előreugorva az É-i oldalról nyílt. A szájnylás félgömb alakú, egyenes alja 0,91 m-re volt a felszíntől. Széle és magassága egyaránt 26 cm. A szájnylás íve a száj két szélére helyezett kőre támaszkodik. A szájnál a kemence külső szélessége 58 cm. Az egyenes száj után egy 28 cm-es szakasz következik, melyen kb. 10 cm-t sülyed a fenék. Utána egyenes és csak a vége előtt 20 cm-rel kezd újra emelkedni. Így a fenék és a felmenő falak nem éles szögben találkoznak. A kemence külső méretei: hosszúsága 1,23 m, szélessége 0,98 m. A kemence alja 15 cm vastag tapasztás, mely megújítás nélkül egy időben készült. A fenéktapasztás alatt így következnek a rétegek: lapos kövekből kirakott réteg, agyagtapasztás, lapos kövekből kirakott réteg és végül legalul is egy agyagtapasztás. A szájnylás előtt ovális alakú lapos fűtőgödör volt, melynek töltelékföldjéből kerámia-töredékek is kerültek elő. Ezek a barna, durvább soványítású agyagból kézikorongon készített erősen kihajló perem- és csigavonalal díszített válltöredékek mellett, pirosasbarna korongolt, kevésbé kihajló, lekerekített háromszög keresztmetszetű perem- és diszített válltöredékek voltak (16. kép 12—17.). Ezek alapján a kemencét a XIV. századra keltezhettük. A kemence és a fűtőgödör környékén seholsem lehetett döngölt vagy tapasztott járószintet megfigyelni. Így ez a kemence is lakóházon kívüli, félig a földbe sülyesztett kemence volt. A nagyobb hőtárolásra való törekvés alapján biztosra vehetjük, hogy sütéshez használták, bár a feltűnően kis szájnylás miatt nem biztos, hogy kenyeret sütöttek benne.

Kustánszegen a Lisztessarok és Rácok parraga dűlőben folytatott ásás után a Gyertyánáji réten is végeztünk feltárást. A mocsaras vízfolyás szélétől 25—30 m-re kezdődő szántóföldön a két másik ásási hely szondázásainak tapasztalatai után már nem kísérleteztünk. A szántóföld és a mocsár széle közti réten azonban igen. A mocsár szélétől 3,5—15 m távolságra 15—20 cm magas kiemelkedéseket figyelhettünk meg. Ezek, mint kiderült, valamennyien kemencék voltak. 1967-ben tártuk fel az 1—2. sz. objektumot, 1968-ban a 3—5. sz. objektumot. A kemencék két típus mutatnak. A következőkben két különböző jellegű kemencét mutatunk be.

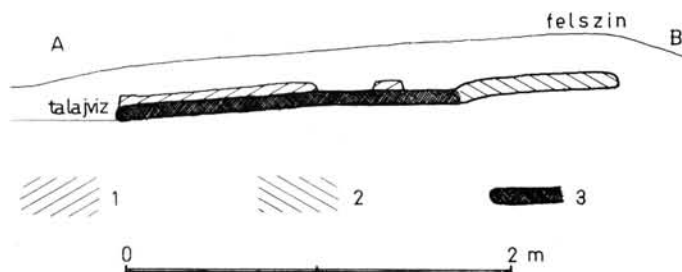
3. sz. kemence. Külső méretei: hosszúsága 2,56 m, legnagyobb szélessége 1,04 m. DK—ÉNy irányú kétrészes kemence. A DK-i része egy 0,90×0,80 cm-es kerek szabadútzhely. Ehhez csatlakozik a kb. 60 cm széles kemenceszáj. A kemence lekerekített sarkú négyszögletes építmény. Belső méretei: hosszúsága 1,65 m, szélessége 0,60—0,80 m, a vége felé fokozatosan szélesedik. A tűzhelyrész a legmagasabb, ÉNy felé enyhén lejt a kemencefenék, amelyre rászakadva megtaláltuk a mintegy 8 cm vastag kemencefal és tető maradványait. A felmenő falat csak egy rövid szakaszon találtuk meg. A fal vastagságát a tapasztott fenék és a kemence kerülete közti sáv szélessége alapján határoztuk meg. A kemence felépítésének módjára nem kaptunk adatokat. Valószínűleg fakonstrukcióra tették a tapasztott falat. Érdekes, hogy a kemence falát és tetejét is kerámia-töredékekkel borították. A beszakadt tetőzet felső szintjében egy rétegbe rakva kerá-

10. Kustánszeg, Gyertyánági rét. A 3. sz. kemence alaprajza és metszete. (1- beszakadt kemencetető 2- szabad tűzhely, 3- átégett kemencefenék.)
10. Kustánszeg, die Wiese von Gyertyánág. Grundriß und Schnittskizze des Ofens Nr. 3. (1-eingestürzter Ofengiebel, 2-offener Herd, 3-durchgebrannter Ofengrund.)
10. Kustánszeg, Gyertyánági rét. Le four n° III, plan et coupe. (1-couverture enfoncée du four; 2- foyer simple; 3- fond cuit de four)
10. Куштансег, Дертъянагский луг. План и разрез печи № 3. (1 — обвалившаяся крыша печи, 2 — открытый очаг, 3 — прогоревшее дно печи.)

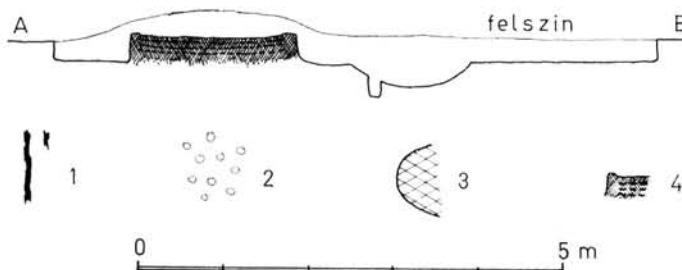
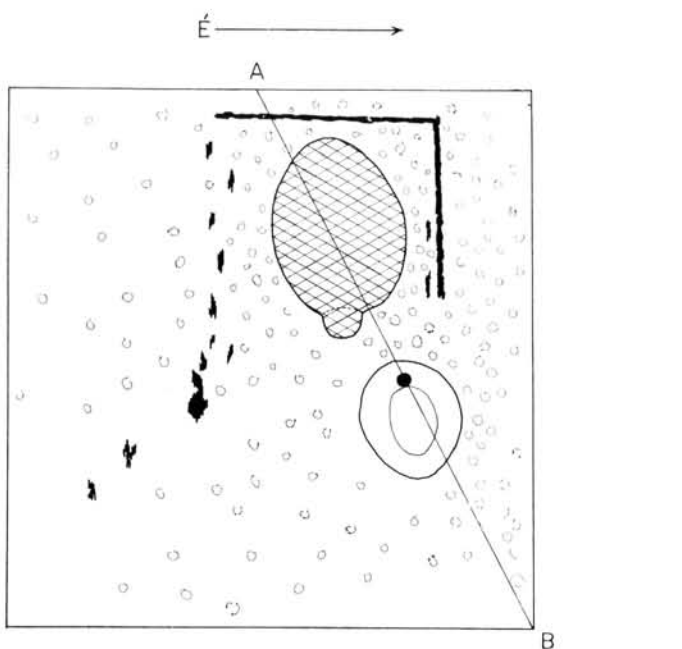
miatörredékeket találtunk. Az erősen repedezett, de ép kemencefenéket felbontottuk. Alatta csak egy sorban és feltűnően kis számban találtunk cserépdarabokat. A fenék alatt 6—7 cm vastag, a pirosra átégett agyagtapasztás. A kemence környékén sem járósíntet, sem más felépítményre utaló nyomot nem találtunk. A kerámiatörredékek XVI. századi jellegűek (17. kép 1—6.), tehát a 3. sz. kemence egykorú a többi kemencével. Keltezésünket erősíti meg, hogy az 1. sz. kemence mellett a járósíntek utáni kutatás során egy 1572-es veretű ezüstdénárt találtunk.

5. sz. kemence. Az 5. sz. kemence a legdélibb. Irányítása hasonló a 3. sz. kemencéhez. Formája azonban más: ovális alakú. Hosszátmérője, a K-ről csatlakozó szabad tűzhellyel együtt: 2,55 m. Legrövidebb átmérője: 1,55 m. A kemence előtti szabad tűzhely kerek, viszonylag kicsi: hossza 40 cm, szélessége 45 cm. A kemence D-i oldalát rekonstruálnunk kell (az É-i oldal átvetítésével), mert ezt már korábban megbolygatták. Falainak vastagsága megegyezik a 3. sz. kemence faláival. Hasonló módon építhették ezt a kemencét is, de a falakat és a tetőt nem borították be kerámiával. Annál több kerámiát találtunk a kemence alja alatt. Az átégett tapasztás 16—17 cm vastag volt. Három rétegben találtuk a kerámiát. Ez, az első felépítés utáni két újjáépítést jelent, ami néhol nagyon jól megfigyelhető volt. A kemence nagy részén azonban annyira megrongálódtak a korábbi kemencefenékek, hogy az egyes rétegeket nem lehetett rendszeresen szétválasztani. Az egyes periódusok nem lehettek túl hosszú életűek, mert a különböző rétegek kerámiái nem mutatnak semmilyen eltérést (17. kép 7—11.). A legelső kemence használatának idején 35 cm-rel volt magasabb a kemence feke a korabeli járósíntnél. Szelvényünkben ezt a járósíntet 25 cm mélységben értük el. Nem tapasztott járósíntet találtunk, hanem elég nagy területen szétszórva pirosra átégett tapasztás-törredékeket. Már 1967-ben a 2. sz. kemence feltárásánál is hasonló jelenséget figyeltünk meg. Először házra gyanakodtunk, de falat vagy falyomot nem találtunk, és a piros paticos rész alakatlan foltot rajzolt ki. Itt is a szelvény nagy részében talákoztunk ilyen „göröngyös” tapasztásdarabokkal. Arra gondolhatunk, hogy nem csak megújították, hanem újjáépítették a korábbi kemencéket és a falak törmelékét szétszórták. E két kemence volt a leghosszabb életű: itt 3, az 1967-ben feltártban 4 réteget bontottunk ki. Nem hagyhatjuk számtáson kívül, hogy a kemence talán le volt fedve, esetleg agyaggal betapasztott sövényfonat volt felette, mely leégés folytán pusztult el. Emellett szólna, hogy az 5. sz. kemence

É-i oldalán a kemencétől 40 cm-re 2,15 m hosszú, 8—10 cm széles faszenes csíkot találtunk, melynek Ny-i végéhez megközelítőleg derékszögben É—D irányú 2,70 m hosszú faszenes csík csatlakozik. D-i végén K—Ny irányú elszenesedett gerendanyom csak rövidebb szakaszokban maradt meg. Ez a szakaszos rész 3,65 m hosszú, túlnyúlik a kemence K-i

11. Kustánszeg, Gyertyánági rét. Az 5. sz. kemence és környékének alaprajza és metszete. (1- faszenes gerendanyomok, 2- tapasztástörmelék, 3- a kemence alaprajza, 4- a kemence 3 rétegű tapasztott alja.)
11. Kustánszeg, die Wiese von Gyertyánág. Grundriß und Schnittskizze des Ofens Nr. 5 und seiner Umgebung. (1- verkohlte Balkenspuren, 2- Schutt aus dem Material, mit dem der Ofen ausgesetzt wurde, 3- Grundriß des Ofens, 4-Der aus 3 Schichten bestehende ausgesetzte Boden des Ofens.)
11. Kustánszeg, Gyertyánági rét. Plan et coupe du four V et son entourage (1-traces de poutres carbonisées; 2-débris de revêtement; 3: plan du four, revêtu de trois couches.
11. Куштансег, Дертъянагский луг. План и разрез печи № 5. (Следы обгорелой балки, 2 — обломки облицовки, 3 — план очага, 4 — трехслойное основание печи.)

végén (11. kép). Ez lehetett a négy oldalról nyitott kemence fedelének kerete. Cölöplyukat azonban nem találtunk. Az altalaj itt már nagyon nedves, fekete föld, így a kutatás ellenére elkerülhették figyelmünket a nem, vagy alig látszó cölöplyukak. Csak egy cölöplyukat találtunk a kemencétől ÉK-re levő, a járószint alá 30 cm-re mélyülő, teknős aljú, ovális gödör szélén. Átmérője: 1,08—1,42 m. Ez a cölöplyuk azonban nem esik a faszenes gerendanyom irányába. Az elszenesedett gerendák a kemence valami módon történt lefedését jelentik. Ez a fedésmód azonban nem lehetett cseréyszerű tapasztott sövény, mert a kemence beszakadt falain, az elszenesedett gerendák nyomai felett, akárcsak a lapos gödörön, nem találtunk egyetlen darab tapasztás-töredéket sem. A tapasztadarabok egyikén sem látszott vessző, vagy nádlenyomat. A tapasztásdarabok tehát csak a több periódusú kemence korábban összedőlt falainak maradványai lehettek. A tapasztás-törmelékenes réteg alatt, sem tapasztott, sem döngölt járószintet nem találtunk. Ez pedig az ellen szól, hogy itt lakóház állt volna korábban. Ha ugyanis a kiemelkedő kemencék megmaradtak, a döngölt vagy tapasztott járószintet is meg kellett volna találnunk a kemence környékén.

Kemencéink valamennyien lakóházon kívüli, szabadon álló, egyszerű, legfeljebb fedéllel fedett kenyérsütő kemencék voltak. Ezzel a tevékenységgel függhetett össze az említett lapos gödör is. Ez egy „munkagödör” lehetett, mert nem közvetlenül a kemence szája előtt volt, és sem töltélföldjében, sem fenekén hamut nem találtunk.

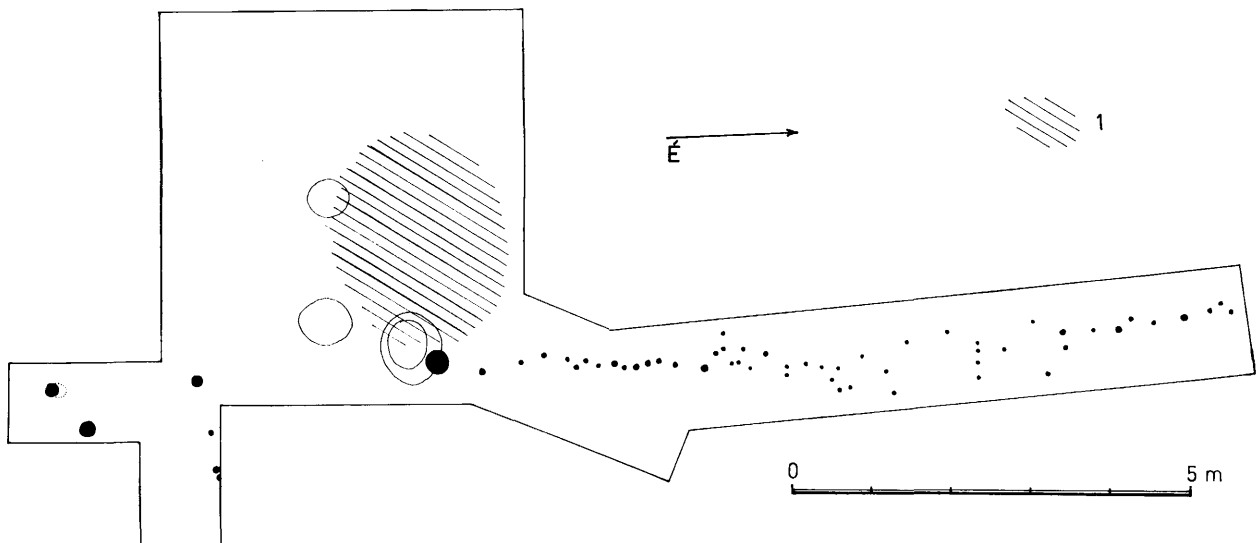
A többi kemence a fent leírtakhoz hasonló volt, bár nem maradtak meg ilyen jó állapotban. A 4. sz.-nak, mely leg-

távolabb esett a víztől, csak a helyét tudtuk bemérni. Korábban, kíváncsiságból vagy kincskeresési céllal a falubeliek feldúlták. Végezetül még annyit, hogy a kemencék közvetlen környezetében sem állhatott ház, mert a korábban leírt módon az egész rétet átszondáztuk, de házra utaló nyomot nem találtunk. Viszont így sikerült felfedeznünk egy kerámia-depot-t, melynek szelvényrel történt feltárása során sövénykerítést is találtunk. Ezt kívánjuk értelmezni a következőkben.

VI. A BELSŐ TELKEK RENDSZERE GYERTYÁNÁG FALUBAN

A gyertyánági kemencék nem csak a külső kemencékről bővítették ismereteinket, hanem a késő középkori falu külső képéről is vallottak.

Az eredetileg falunként egyforma nagyságú telkek a késő-középkorra osztódás és egyéb úton már különböző nagyságúak lehettek. A középkorban a belső telket (*sessio, fundus*) vagy holdban mérték, vagy királyi ölben (h: 2,90 m) adták meg szélességét, esetleg szélét és hosszát is. Az okleveles adatokat Szabó I. gyűjtötte össze és dolgozta fel nagy munkájában.³⁸ Gyertyánág falu telkeinek nagysága nem számítható ki pontosan. A kemencék egymástól való távolsága nem azonos. É-ről kezdve: 90, 31, 106, 71 m. Egyébként sem vonhatnánk le ebből általános érvényű következtetéseket, hisz a középkor végén Magyarországon félmillió különböző nagyságú telekegység volt.³⁹ A teleknagyság 648 és 2500 négy-

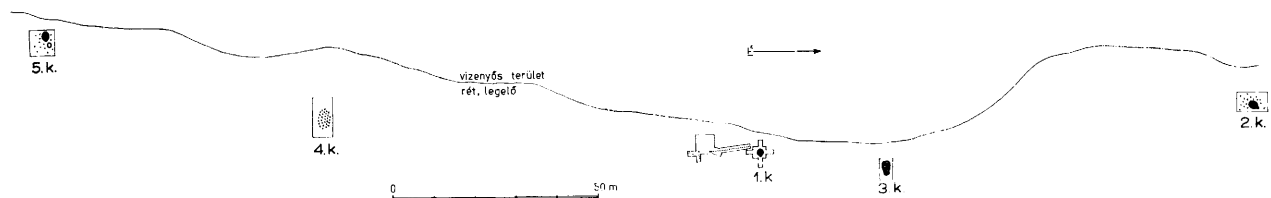

12. Kustánszeg, Gyertyánági rét. Belső telek sövényfonat kerítése kapuval Alaprajz. (1-kerámiadepot helye.)

12. Kustánszeg, die Wiese von Gyertyánág. Der Heckenzaun eines Hoflandes mit Tor. Grundriß. (1- Fundort des Keramikdepots).

12. Kustánszeg, Gyertyánági rét. Palissade de haies sèches avec porte d'un terrain. Plan (1-dépôt de débris céramiques).

12. Куштáнец, Дертъянагский луг. Плетень и ворота. План (1. — куча керамики).

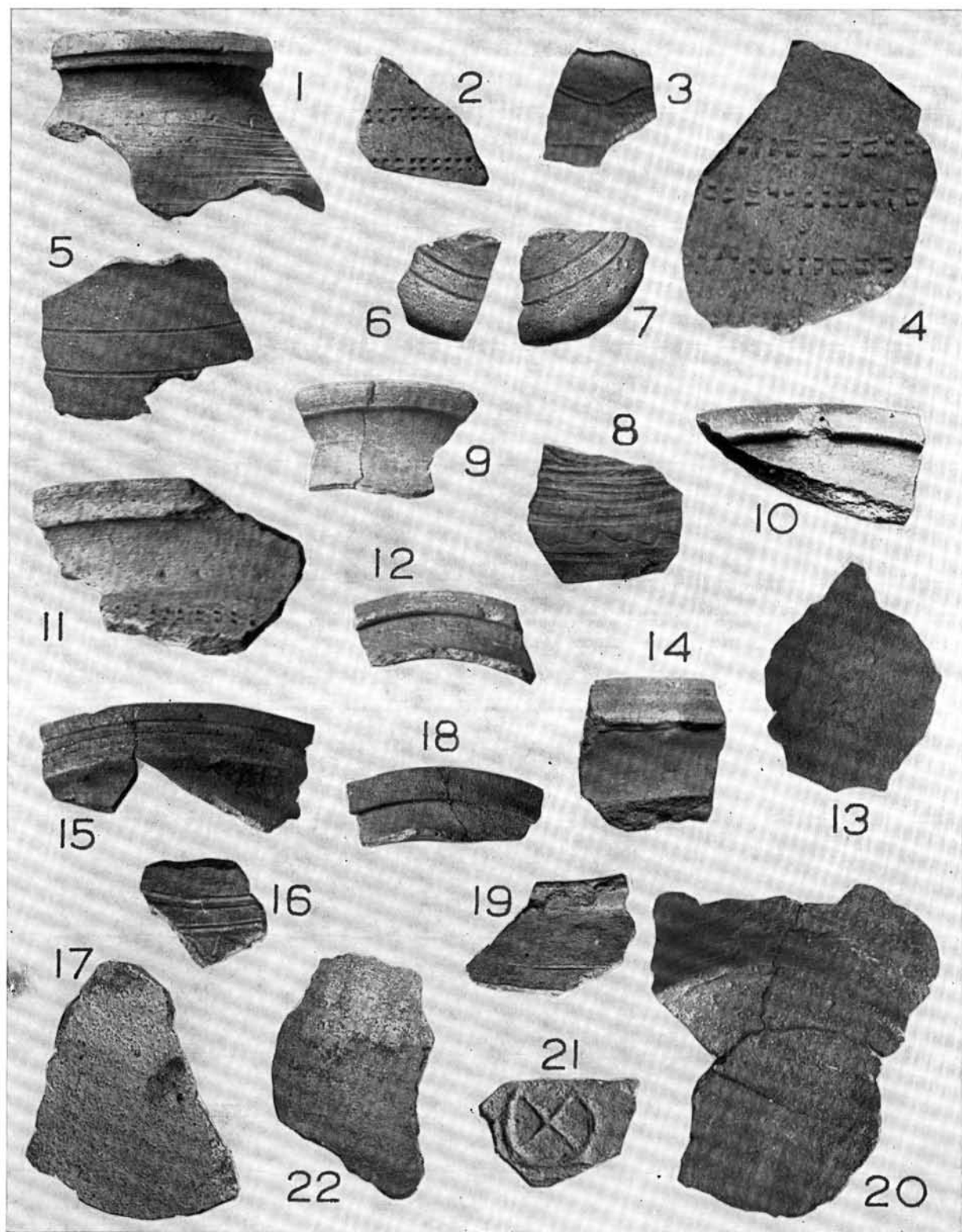

13. Kustánszeg, Gyertyánági rét. Az 1967—68. évi ásátás összesítő térképe

13. Kustánszeg, die Wiese von Gyertyánág. Zusammenfassende Karte über die Grabungen der Jahre 1967—1968.

13. Kustánszeg, Gyertyánági rét. Plan d'ensemble des fouilles des années 1967—68.

13. Куштáнец, Дертъянагский луг. Карта раскопок 1967—68 гг.

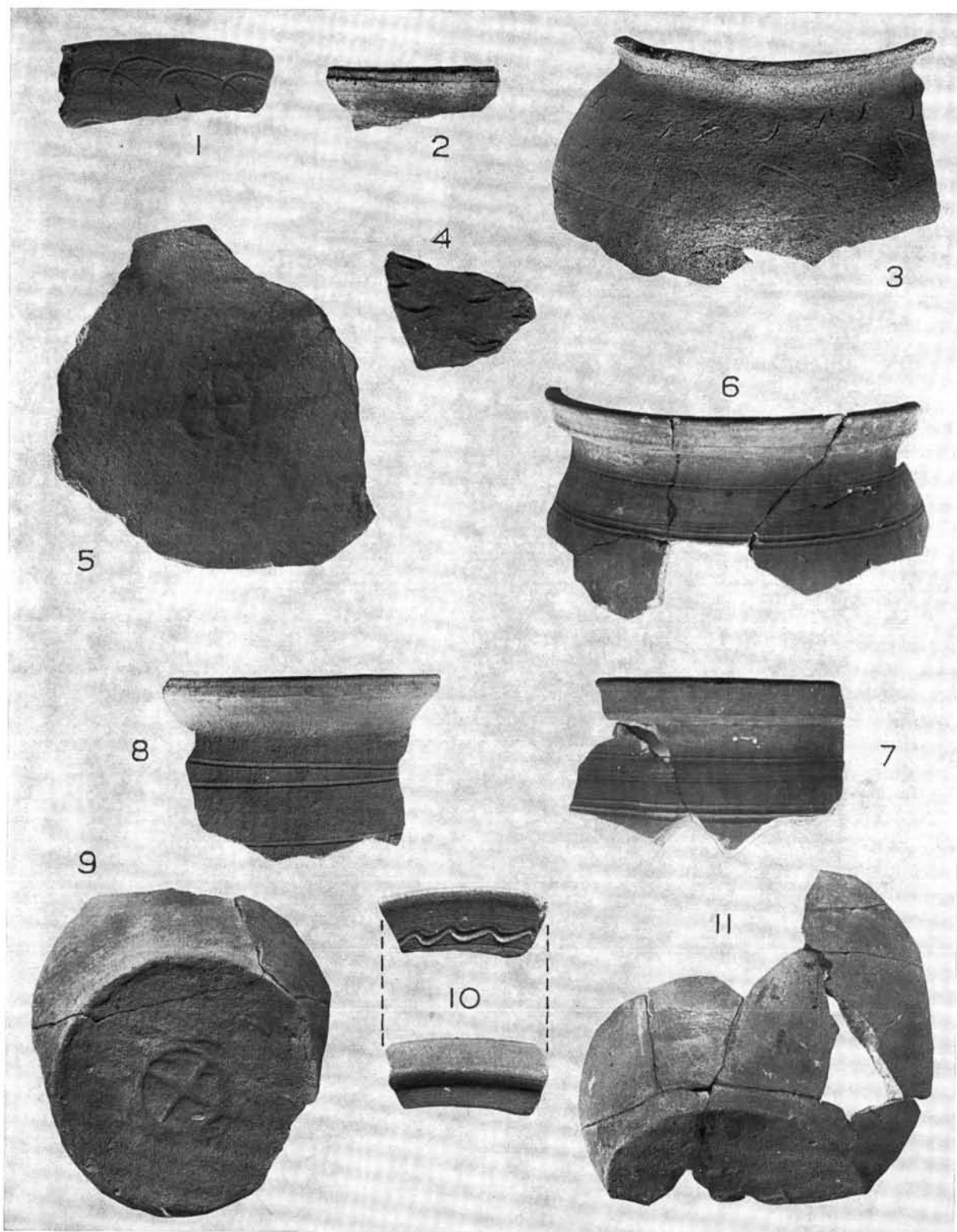

14. 1—12: Kustánszeg, Lisztessarok dűlő; 13—22: Kustánszeg, Rácok-parraga dűlő.

14. 1—12: Kustánszeg, Lisztessarok dűlő; 13—22: Kustánszeg, Rácok-parraga-dűlő.

14. 1—12: Kustánszeg, Lisztessarok dűlő; 13—22: Kustánszeg, Rácok-parraga dűlő.

14. 1—12: Куштансег, Листешшарок; 13—22: Куштансег, сербское поселение.

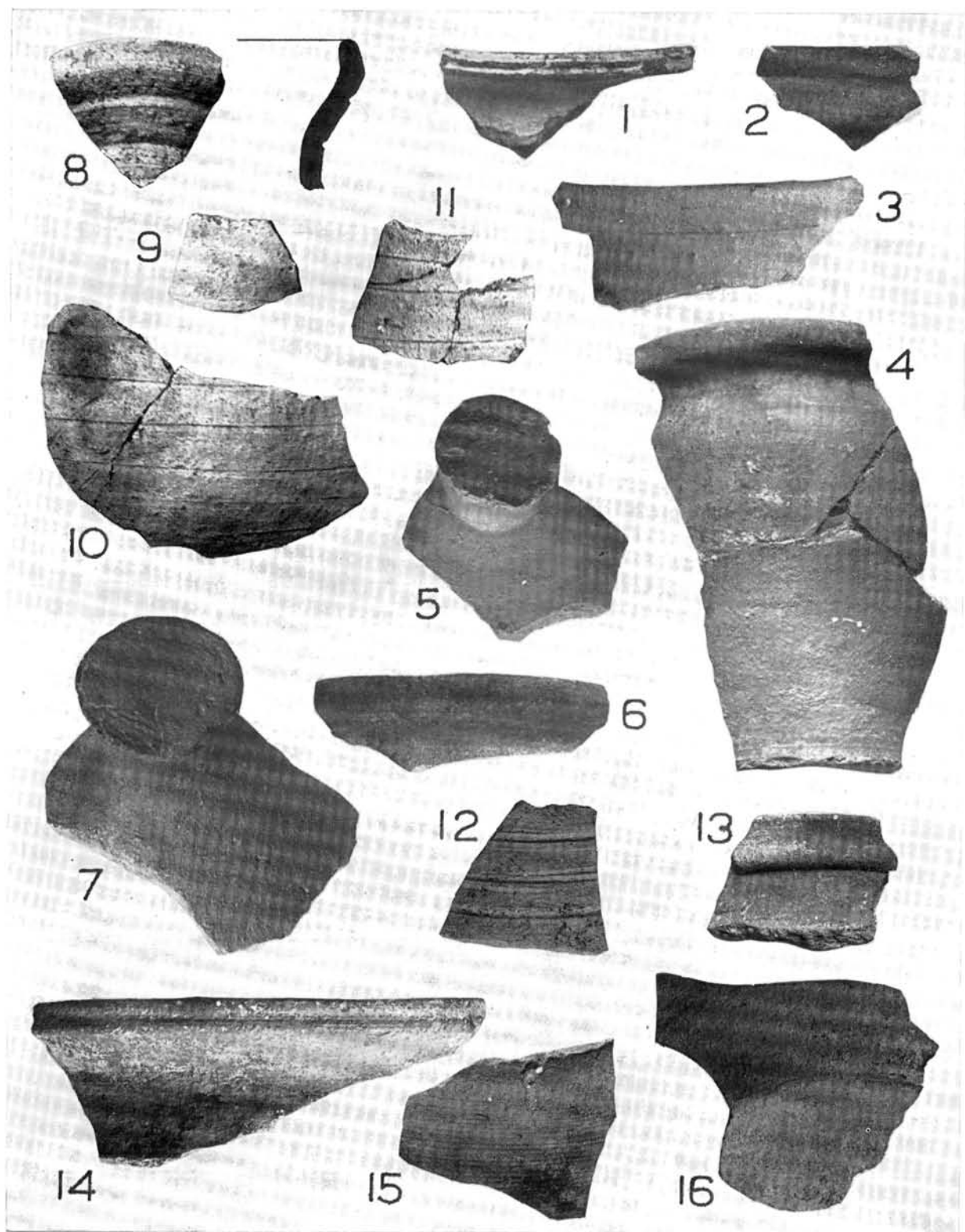

15. 1—5: Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek; 6—11: Vörs, Mária-asszony sziget.

15. 1—5: Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek; 6—11: Vörs, Mária-asszony-Insel.

15. 1—5: Balatonszentgyörgy, Kenderföldi rétek; 6—11: Vörs, Mária-asszony sziget.

15. 1—5: Балатонсентдьердь, Кендерфелдские луга; 6—11: Вёрш, остров Мариаассонь.

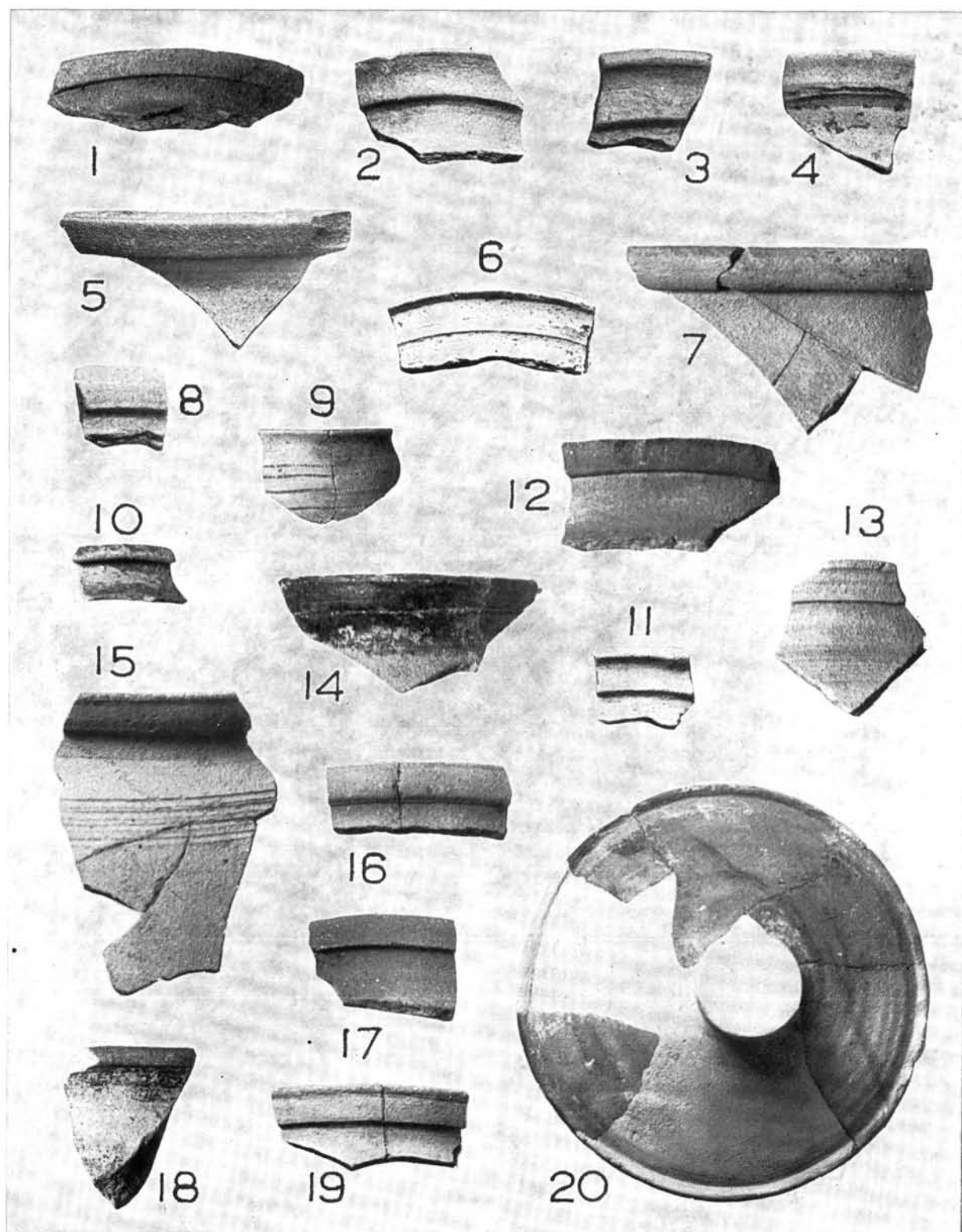

16. 1—17: Keszthely Balatoni Múzeum kertje; 8—11: Tófej, községi temető; 12—17: Keszthely Kossuth L. u. 76. sz. előtt.

16. 1—17: Keszthely, Garten des Balaton-Museums; 8—11: Tófej, Gemeindefriedhof; 12—17: Keszthely, vor dem Haus Nr. 76 der Kossuth-Lajos-Straße.

16. 1—17: Jardin du Musée de Balaton de Keszthely; 8—11: Tófej, cimetière communal; 12—17: Keszthely, devant le № 76 rue Kossuth L.

16. 1—7: Кестхей, сад Балатонского музея; 8—11: Тофей, деревенское кладбище; 12—17, Кестхей, Улица Кошута, 76.

17 1—6: Kustánszeg, Gyertyánági rét, 3. kemence; 7—11: Uo. 5. kemence; 12—20: Uo. kerámiadépot.

17. 1—6: Kustánszeg, die Wiese von Gyertyánág, 3. Ofen; 7—11: ebendort, 5. Ofen; 12—20: ebendort: Keramikdepot.

17. 1—6: Kustánszeg, Gyertyánági rét, four № 3; 7—11: four № 5 au même endroit; 12—20: dépôt de céramiques au même endroit.

17. 1—6: Куштансег, Дертьянагский луг. Печь № 3; 7—11: печь № 2; 12—20: керамическая облицовка.

szögöl között változott az írásos adatok alapján. A legáltalánosabb az 1 hold nagyságú telkek lehetett. Zala megyéből is három 1 hold nagyságú jobbágytelket idéz Szabó I.⁴⁰ Az egy hold általánosságban, királyi ölből mérve 12 öl széles és 72 öl hosszú volt. Ezzel a mértékkel számolhatunk Gyertyán-ág faluban is, hisz ez 34,80×208,80 m-nek felel meg. Az 1. sz. és a 3. sz. kemence van egymáshoz legközelebb. A távolság közöttük 31,20 m, közel annyi, mint a királyi hold szélessége. A hosszúságot felmérve a mocsaras terület szélétől, K-felé, az enyhe lejtésű domb tetejére érünk. Itt mehetett a falu É—D irányú utcája, melyhez Ny-ról (de talán K-ről is) csatlakoztak a K—Ny irányú, hosszúkás belső telkek. Ha a két legszélső kemence közti távolságot (300 m) osztjuk a telkek szélességével, legalább 9—10 telekkel kell számolnunk a település Ny-i oldalán (13. kép). A kemencék közti távolságok is 30—35 m széles telkekre vallanak. A telkek hosszúsága magyarázza meg, hogy miért nem találtunk más gazdasági épületet vagy lakóházat a vízpart és a szántóföld közötti 25—30 m-es rétsávban. Ezek az épületek keletebbre, az úthoz közelebb álltak, csak a kemencék voltak a telkek végében. A lakóházak, illetve egyéb gazdasági építmények és a kemencék közti nagy távolságot (150—200 m) nem magyarázhatjuk csupán a kemencék tűzveszélyességével, hisz akkor közelebb is építhették volna őket a többi építményhez. Itt egy másik szempont játszhatott fontos szerepet: a víz közelsége iránti igény. Talán a nagy távolság miatt nem építet mindenki a telke végébe kemencét. A vizet a falu közvetlenül az erceskből, vagy a telkek végébe, esetleg az azon kívüli ásott primitív kutakból nyerhette. A kemencéket elsősorban kenyérsütéshez használhatták, amihez tudvalevően elég sok vízre is szükség volt.

A feltárás során bebizonyosodott, hogy a kemencék valóban a telkek végébe épültek. Az 1. sz. kemencétől D-re ugyanis feltárhattuk a telkek kerítésének egy szakaszát. Mintegy 10 m hosszan követtük a letűzött karók nyomait, (12. kép) melyek irányát meghosszabbítva a kerítés kb. 1 m-re Ny-ra húzódtott az 1. sz. kemencétől. A kerítés anyaga a karólyukak alapján sövényfonat lehetett, mint azt a lomboserdő övezetében (területünk is ebbe tartozik) Szabó I. feltételezi.⁴¹ A kerítést D-i végén a karólyukaknál 15 cm-rel mélyebbre levert kb. 25 cm átmérőjű cölöp zárta le. 3 m hosszan sem karó, sem cölöplyuk nem került elő. 3 m után egy nagyobb karólyukat találtunk, amelytől kiindulva K felé újabb karólyuk sor következett. A cölöphöz a telkek végén a 3 m széles kaput erősíthették. Ezen a kapun keresztül juthattak ki a vízhez az állatok is. A vastagabb karó a kapu másik végét és egyben a telkek DNy-i sarkát jelöli. Innen indul a telkek D-i oldalát jelző sövénykerítés. A telkek DNy-i sarkának távolsága az 1. sz. kemencétől 15 m. A kemence tehát a telkek végén, annak közepén helyezkedhetett el, és a

telkek szélessége valóban 30 m körüli lehetett. További feltárás hiányában nem adhatunk pontos választ arra a kérdésre, hogy a szomszéd telkek végén miért nem folytatódik a sövénykerítés. Cölöplyukak ott is kerültek elő, így valószínű, hogy ott is volt kerítés, melynek azonban más lehetett a szerkezete.

Még egy érdekességet figyelhettünk meg ebben a szelvényben. A sövényfonatú kerítéstől Ny-ra, tehát már a telken kívül nagymennyiségű (több mint 1000 db) kerámiatöredéket találtunk (17. kép 12—21.). Ezt azzal magyarázzuk, hogy a kerámiatöredékeket elsősorban a kemencék kítapasztására használták fel, ezért azokat a kemence közelében, de már a telken kívül szabadon tárolták.

Összefoglalóan a következőket mondhatjuk. A Balatoni Múzeum és Göcseji Múzeum gyűjtőterületén végzett kisebb ásatások és leletmentések adatai alapján a középkori Nyugat-Dunántúl falvainak képe és építkezésmódja sokkal változatosabb lehetett, mint azt eddig az Alföldre koncentrált kutatás alapján feltelettük. Természetesen számolni kell azzal, hogy ha kisebb mértékben is, de ez a gazdag változatosság nem csak területünkre volt érvényes. A fában gazdag vidékeken a honfoglalástól kezdődően többnyire a föld fölé épített borona és egyéb fakonstrukciójú építményeket használtak. Ennek megfelelően föld fölé épített külső kemencéket is. A falu változatos képéhez tartoznak a különböző formájú és építési technikájú gazdasági melléképületek. A föld fölé és a földbe ásott épületek között átmenet is volt; a földbe mélyített, de már felmenő falakkal is rendelkező lakóház. Mindhárom lakóházforma együtt él. Eltérően eddigi eredményeinktől, a Nyugat-Dunántúlon a fa-, vályog- és kőházak⁴² mellett meglepő módon még a későközépkorban is számolnunk kell putrilakásokkal. Még mezővárosias jellegű településeken is. Az Árpád-korhoz hasonlóan a későközépkorban is nagy változatosságot mutatnak a külső kemencék. Végül sikerült régészeti módszerekkel igazolni egy helyen a középkor írásos forrásai alapján rekonstruált⁴³ belső-telekrendszert.

Meggyőződésünk, hogy néhol csak feltevésszerű megállapításaink a további rendszeres kutatással igazolhatóak, illetve kiegészíthetők lesznek.

Müller Róbert

JEGYZETEK

¹ Kovalovszki J.: Ásatások Csepelyen. VMMK 8 (1969) 235—253. p.

² Habovstiak, J.: Hozzászólás a XI—XIII. századbeli kisalföldi falvakkal kapcsolatos ismereteinkhez. Szovjet Rég. 21 (1965) 97—156. p. (Slov. Arch. 1961. fordítása).

³ Méri I.: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és Turkeve-mórici ásatások eredményeiről. I. Arch. Ért. 79 (1952) 57—58. p.

⁴ Olsz E.: Középkori leletek Békéssámonon. Arch. Ért. 83 (1956) 212. p. 4. j.

⁵ Müller R.: A fonyódi járás középkori településtörténete. Kézirat az ELTE Régészeti Tanszékén. Uő.: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegkek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zeg. 1971. Ugyanezt figyelte meg Bándi G. Baranya megyében is.

⁶ Fejér, H.: Cod. dipl. V/III. Bp. 1830. 146. p.

⁷ Uo. VI/I. 385 p.

⁸ Hazai oklt. Bp. 1879. 292. p.

⁹ Székely Gy.: A parasztság és a feudális állam megszilárdulása Károly Róbert korában. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Szerk.: Székely Gy. Bp. 1953. 44. p.

¹⁰ Szabó I.: A középkori magyar falu. Bp. 1969. 35. p. 53. j.

¹¹ Gombos, A. F.: Catalogus fontium... Bp. 1937. III. 1767. p.

¹² Gallus S.: Előzetes jelentés a Fonyód-bélatelepi ásatásról. Arch. Ért. 47 (1934) 141. p. és Horváth B.: Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. Folia Arch. XIX (1968) 112—144. p.

¹³ Szabó I.: i. m. 29. p.

¹⁴ Uo. 33—34. p.

¹⁵ Méri I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég. Füz. Ser. II. 12. Bp. 1964. 52. p. 14. j.

¹⁶ Hazai oklt. 46. p.

¹⁷ Köszönetet mondok Sági Károlynak a közlés átengedéséért.

¹⁸ Csánki D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. és Vármegyéek, városok monográfia sorozat; Somogy megye. 40. p.

¹⁹ Draveczky B.—Sági K.—Takáts Gy.: Somogy megye régészeti adataitára. Kaposvár, 1964. 14. p.

²⁰ Sági K. jelentése az MNM Adattárában 467. B. VI.

²¹ A magyarság néprajza, I. 154. p.

²² Tomka Péter szives közlése.

²³ Uo. 155. p.

- ²² Nováki Gy.: Árpád-kori lakóház Répcevisen. Arch. Ért. 83 (1956) 51—52. p.
- ²³ Szentmihályi Imre fényképfelvétele a Göcseji Múzeum fénykép-gyűjteményében.
- ²⁴ Guyan, W. A.: Einige Karten zur Verbreitung des Grubenhauses in Mitteleuropa im ersten nachchristlichen Jahrtausend und einige Hinweise auf das archäologische Problem der völkerwanderungszeitlichen Hausformen der Schweiz. Zweihundvierzigstes Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ungeschichte. 1952. 174—197. p.
- ²⁵ Schroller, H.: Beiträge zum urgeschichtlichen Hausbau in Niedersachsen. Mannus 26 (1934).
- ²⁶ Pleinerova, I.: Germanische u. slawische Komponenten in der altslawischen Siedlung Brezno bei Louny. Germania 43 (1965) 212—138. p.
- ²⁷ Csalogovits J.: Népi építkezés nyomai a Tolna megyei Sárközben. Ethn 27 (1935) 8—9. p.
- ²⁸ Köszönetet mondok Horváth Lászlónak, aki felhívta figyelmemet a cigányság építkezésmódjára és gyűjtését rendelkezésemre bocsátotta. Itt jegyezzük meg — hogy hasonló építésmóddal nemcsak a középkorban kell számolnunk. A halimba-cseresi kora császári településen feltárt négyszögletes és kerek építményekről elképzelhetetlenek tartjuk, hogy boronaházak voltak, mint azt publikálójuk a Marcus-oszlop és egyéb analógiák alapján véle. (Török Gy. Folia Arch. XIII (1961) 63—71. p) A fekete földdel telt alapozásárkok, melyekben fa vagy faszén nyomokat nem találtak az ásatás során véleményünk szerint csak a fentebb ismertetett módon, gyepetglábol épített falakra utalhatnak. Britanniában a Hadrianus-fal egy részét is gyepetglábol építették.

- ²⁹ Kovalovszki J. i. m. 246. p.
- ³⁰ Pl. az 1955. július 5-i és az augusztus 25-i jelentés a Keszthely, Kossuth L. u. 16. és 8. sz. ház melletti csatornázási munkák során átvágott régészeti objektumokról a Balatoni Múzeum Adattárában.
- ³¹ Uo.
- ³² Kovalovszki J. i. m. 244—245. p.
- ³³ Csalog J.: Tőzegkutatás. Kis-Balaton, Zalavölgy. 1950. ásatási napló. Balatoni Múzeum Adattára. ltsz: 61.95.1. 5—6. oldal M 1/6. obj.
- ³⁴ Uo. 4. oldal M 1/5. obj.
- ³⁵ Méri I.: Árpád-kori falusi gabonaőrlo és kenyérsütő berendezések. Magyar Mezőgazd. Múz. Közl. 1969—1970. 73—75. p.
- ³⁶ Méri I.: Árpád-kori szabadban levő kemencék. Arch. Ért. 90 (1963) 273—281. p.
- ³⁷ Parádi N.: A balatonfenyvesi agyagpalack. Folia Arch. VII (1955) 141—147. p.
- ³⁸ Szabó I. i. m. 19—26. p.
- ³⁹ Uo. 20. p.
- ⁴⁰ Uo. 22. p. táblázat.
- ⁴¹ Uo. 25. p.
- ⁴² Entz G.: Az alsóórsi gótikus ház. Veszprém, 1962. — Sz. Czeglédy I.—Koppány T.: A középkori Ecsér falu és temploma. Arch. Ért. 91 (1964) 54—58. p — és Kovalovszki J. i. m. 240—241. p.
- ⁴³ Major J.: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. Településtud. Közl. 11 (1959) 3—16. p.

Angaben zur mittelalterlichen Volksarchitektur West-Transdanubiens

Die Forschung des mittelalterlichen ungarischen Dorfes konzentrierte sich auf die Große Tiefebene und erst in den letzten Jahren wurden auch in unserem Gebiet bedeutendere Erschließungsarbeiten durchgeführt. Die unterschiedliche natürliche Umgebung, wirtschaftsgeographische Lage und das andere kulturelle Erbe setzen eine von der bisher bekannten Bauweise abweichende Technik und Form voraus. Um diese Annahme zu beweisen, macht der Verfasser der Studie die Ergebnisse der im Sammelgebiet des Keszthelyer Balaton-Museums und des Göcsej-Museums von Zalaegerszeg durchgeführten Grabungen bekannt.

I. *Holzhäuser: Blockhäuser und Ständerhäuser.* In den historischen Quellen finden sich vom 12. Jahrhundert an immer öfter auseinandernehmbare und transportable bzw. schleppbare Holzhäuser. Manche Forscher setzen deshalb die Verwandlung der Grubenhütte zum Haus über der Erde auf das 12.-13. Jahrhundert. Die in *Kustánszeg* durchgeführte Sondierungsgrabung lieferte indirekte Beweise dafür, daß man bereits seit dem 10.-11. Jahrhundert in den bewaldeten Gebieten mit Blockhäusern rechnen soll. Im Laufe der Grabung in der Ziegelfabrik von Balatonszentgyörgy wurden die Überreste eines Ständerhauses von bisher unbekannter Struktur freigelegt.

II. *Grubenhütten.* Die Errichtung von Wohnstätten aus Holz war nicht die einzige Bauweise in dieser Gegend. Seit der Landnahme bis zur Vertreibung der Türken war die in die Erde vertiefte Grubenhütte in weiten Kreisen verbreitet. Auch an der mittelalterlichen Hauptstraße des Marktfleckens Keszthely standen Grubenwohnstätten bzw. Ställe. Die Mauern des neben dem Gebäude des Balaton-Museums freigelegten Stalls wurden aus Rasenziegeln gebaut. Die in *Balatonszentgyörgy* freigelegte, aus dem 12.-13. Jahrhundert stammende, in die Erde vertiefte Wohnstätte bildet eine Übergangsform zwischen der Grubenhütte und dem Haus, das bereits auf der Oberfläche der Erde errichtet wird. Davon zeugt die Tatsache, daß die Wände durch 6 außerhalb der Grube in die Erde gegrabene Pfähle verstärkt wurden. Auf diesen ruhte auch die Dachkonstruktion.

III. *Wirtschaftliche Nebengebäuden.* Das Ziel unserer bisherigen Grabungen war die Freilegung von Wohnhäusern. Deshalb kennen wir kaum ein Nebengebäude aus dem Mittel-

alter. Diese Tatsache verleiht also die besondere Bedeutung den in unserem Gebiet freigelegten zwei Gebäuden mit wirtschaftlicher Funktion. In *Vörs* kam eine runde, zur Hälfte in die Erde vertiefte Schilfhütte (13.-14. Jahrhundert) und auf dem Hauptplatz von *Zalaegerszeg* ein türkenzeitliches, auf der Oberfläche der Erde errichtetes, gedecktes Gebäude ohne hinaufsteigende Mauern (Scheune) zum Vorschein.

IV. *Ofen außerhalb des Wohnhauses.* Im Gegensatz zu den in der Tiefebene freigelegten, in die Erde vertieften Feuerherden, wurden in westlichen Transdanubien schon in der Arpadenzeit Backöfen auf der Oberfläche der Erde errichtet. In *Tófej* kam ein Ofen aus dem 13. Jahrhundert zum Vorschein, bei dem nur die Heizgrube in die Erde vertieft war. Der in *Keszthely* freigelegte Feuerherd aus dem 14. Jahrhundert wurde bis zur Hälfte in die Erde vertieft, nur der Giebel ragte über der Oberfläche empor. In *Kustánszeg* wurden an der ehemaligen Stelle des Dorfes Gyertyánág 5 türkenzeitliche Feuerherde gefunden. Diese gehören zu zwei Typen. Der eine Typ ist ein Viereck mit abgerundeten Ecken, der andere weist eine ovale Form auf. Letztere wurden auch abgedacht.

V. *Das System der Hofländer im Dorf Gyertyánág.* Mit Benützung der am Fundort freigelegten 5 Feuerherde, der Geländeverhältnisse und eines Teiles der Umzäunung, sowie mit der Hilfe der historischen Quellen ist das System der Hofländer im Dorf Gyertyánág gut zu rekonstruieren. Ein 1 Joch großes Grundstück war 12 Klafter breit und 72 Klafter lang. An einem Ende dieser Grundstücke reichten sich die Häuser, hier führte die Straße des Dorfes. Am anderen Ende des Grundstückes stand bei den Vermögenden ein Ofen, hier ging ein Tor auf das am Ende der Grundstücke vorbeirinnende Bächlein hinaus. Das Dorf Gyertyánág war also eine sogenannte „Streifensiedlung“ mit einer einzigen Straße. Die große Menge von Keramik, die außerhalb des Zauns zum Vorschein kam, wurde gesammelt, um den Boden des Feuerherdes mit ihr auszusetzen.

Auf Grund der in West-Transdanubien durchgeführten kleineren Grabungen kann festgestellt werden, daß unsere volkstümliche Bauweise im Mittelalter viel mannigfaltiger war, als früher gedacht wurde. Mit ähnlicher Mannigfaltigkeit muß man auch in anderen Gebieten Ungarns rechnen.

Róbert Müller

Données d'une enquête au sujet de l'architecture populaire en Transdanubie occidentale au moyen âge

Les recherches sur le village médiéval hongrois se sont concentrées sur la Grande Paine, et c'est seulement aux années dernières que des fouilles d'une certaine envergure ont été effectuées dans notre territoire. L'ambiance naturelle, la situation géographique-économique particulière et le patrimoine culturel permettent pourtant de supposer une technique et des formes différant de la manière de construction connue jusqu'à présent. Pour appuyer cette théorie, l'auteur fait connaître les résultats des fouilles de sauvetage, exécutées dans le champ de recherches du Musée de Balaton de Keszthely et sur celui du Musée de Gőcsej de Zalaegerszeg.

I. Constructions en bois: maisons dont élément exclusif est le bois emboîté, et maison sur armature de bois aux murs à hourdis ou à colombage. — Depuis le XIIe siècle nous rencontrons de plus en plus souvent dans les sources écrites, des maisons en bois, démontables et transportables voire remorquables. Pour cette raison certains chercheurs datent des XIIe-XIIIe siècles la transformation de la demeure creusée sous terre en construction à fleur de sol. Les fouilles de sondage faites à Kustánszeg fournirent des preuves indirectes que dès les Xe-XIe siècles on doit compter avec des maisons construites en rondins emboîtés dans les régions boisées. Et les fouilles dans la briqueterie de Balatonszentgyörgy ont mis à jour les restes d'une maison sur armature de bois, aux murs à colombage, d'une construction inconnue jusqu'à présent.

II. Demeures creusées sous terre. La construction en bois n'était pas la seule forme architecturale de notre région. Depuis la conquête arpadienne jusqu'à l'expulsion des Turcs, il était très répandu cette sorte de hutte, moitié creusée sous terre. Dans la proximité de la grand-rue de la bourgade de Keszthely il y avait au moyen âge des demeures et des écuries en partie creusées sous terre. Les murs de l'écurie retrouvée près du bâtiment du Musée de Balaton ont été construits de plaques de gazon. La maison enfoncée dans la terre (XIIe-XIIIe s.), découverte à Balatonszentgyörgy constitue une forme intermédiaire entre la demeure creusée sous terre et la maison bâtie à fleur de terre. La preuve en est que les murs montants étaient renforcés par six poteaux enfoncés dans la terre, à l'extérieur de l'excavation. La construction de toiture reposait aussi sur ces poteaux.

III. Bâtements de ferme. Jusqu'ici, le but de nos fouilles

a été la découverte de maisons d'habitation. C'est pourquoi nous ne connaissons guère de bâtiments de ferme datant du moyen âge. Voilà ce qui donne toute la signification de ces deux bâtiments de ferme découverts dans le terrain de nos investigations. A Vörs, nous avons trouvé une hotte, construite de roseaux, à moitié creusée sous terre (XIIIe-XIVe siècles), et sur la grande place de Zalaegerszeg un hangar ouvert (construction couverte, sans murs montants) a été mis à jour.

IV. Fours à l'extérieur de la maison. A la différence des fours enfoncés dans la terre de la Grande Plaine, en Transdanubie occidentale on a construit des fours au-dessus de la surface de la terre, depuis l'époque arpadienne. A Tófej nous avons retrouvé un four du XIIIe siècle dont seule la chambre de chauffe était enfoncée dans le sol. Le four du XIVe siècle mis à jour à Keszthely était creusé sous terre, et c'était seulement son toit qui se haussait au-dessus du niveau du sol. A Kurtánszeg, à l'emplacement de l'ancien village de Gyertyánág, six fours de l'époque turque ont été déterrés. Ils appartiennent à deux types différents. L'un est carré, aux angles arrondis, l'autre a une forme ovale. Ces derniers étaient couverts.

V. Système de division de terrains dans le village de Gyertyánág. Considérant comme points de repère les cinq fours retrouvés au site, et tenant compte des conditions du terrain et d'une partie de clôture à claire-voie, et en utilisant les sources historiques, on peut très bien reconstruire le système de terrains du village de Gyertyánág. Les tenures d'un acre étaient larges de 12 toises et longues de 72 toises. A l'une des extrémités s'alignaient les maisons, formant la rue du village. A l'autre bout du terrain, ceux qui en avaient les moyens, construisaient un four aussi. Là, une porte s'ouvrait sur le petit ruisseau qui longeait les tenures. Gyertyánág était donc un village d'une seule rue, de «parcelles rubannées». Le grand tas de débris céramiques, retrouvé hors des clôtures avait été ramassé pour en revêtir les fonds des fours.

A la base des fouilles peu importantes exécutées en Transdanubie occidentale, nous pouvons affirmer que notre architecture populaire était beaucoup plus variée au moyen âge que nous ne l'avons cru. Et nous devons compter sur une variété semblable aussi dans les autres régions du pays.

Róbert Müller

Сведения о средневековой архитектуре западной части Задунайского края

Изучение средневековой венгерской деревни до сих пор концентрировалось на Большой Венгерской низменности, и только в последние годы были проведены значительные раскопки на территории нашего комитата. Необычный ландшафт, своеобразное экономико-географическое положение и культурные традиции предполагают наличие здесь строительных форм и строительной техники, не похожих на известные нам. Это подтверждается публикуемыми здесь результатами раскопок, проведенных на территории, относящиеся к компетенции кестхейского Балатонского и залаэгерсегского Гёчейского музеев.

1. Деревянные постройки: бревенчатые дома и дома на сваях. В исторических источниках, начиная с XII века, мы все чаще сталкиваемся с описанием деревянных домов, которые могли быть разобраны и перевезены на другое место. Поэтому некоторые исследователи относят переход от хижин-землянок к домам, возвышающимся над поверхностью земли, к XII—XIII векам. Зондирующие археологические раскопки, проведенные в *Кустансеге*, дали косвенные материалы в доказательство того, что бревенчатые дома получили распространение на лесных территориях уже в X—XI веках. При раскопках же на территории кирпичного завода в *Балатонсентдьерде* были обнаружены остатки строения на сваях — тип, до сих пор не известный.

II. Хижинно-землянки. На территории комитата Веспрем было распространено строительство не только деревянных домов. Начиная с «обретения родины» и до самого изгнания турок в широком масштабе было распространено строительство хижин, углубленных в землю. Даже рядом с главной улицей в средневековом городе Кестхей стояли землянки и углубленные в землю конюшни. Стены конюшни, вскрытой рядом с Балатонским музеем, были сделаны из дёрна. Углубленный в землю дом XII—XIII вв., вскрытый в *Балатонсентдьерде*, является переходным типом жилища от землянки к надземному дому. На это указывает наличие шести врытых в землю свай, находящихся вне ямы, перекрытие опиралось на эти свай.

III. Хозяйственные постройки. До сих пор целью раскопок было выявление и изучение жилищ. Поэтому нам были почти неизвестны средневековые хозяйственные постройки. Поэтому и имеют большое значение вскрытые теперь две хозяйственные постройки: в *Вёрше* наполовину углубленное в землю круглое камышовое строение (XIII—XIV в.) и на главной площади *Залаэгерсеге* крытая наземная постройка без стен (сарай).

IV. Очаги, находящиеся вне жилища. В отличие от имевших распространение в Алфёльде очагов, углубленных в землю, в западной части Задунайского края уже в период династии Арпадов строили наземные печи. В Тофее была вскрыта печь XIII века, только верхняя часть которой возвышалась над поверхностью земли. В *Куштансеге* на месте древней деревни Дертьянаг было вскрыто пять печей периода турецкого владычества. Их можно подразделить на два вида. Один тип имеет форму четырехугольника с закругленными углами, второй — овальной формы. Последние имели подобие крыши.

V. Система внутренних земельных участков. На основании вскрытых пяти очагов и части ограды, при использовании дошедших исторических источников можно довольно верно реконструировать систему внутренних земельных участков в деревне Дертьянаг. Участки величиной примерно в один хольд были шириной в 12 и длиной в 72 сажени. С одного конца участка находились дома, ряд таких домов образовывал улицу. С заднего конца участка у более зажиточных имелась печь, здесь же имелись ворота, ведущие к протекавшему тут ручью. Дертьянаг был деревней с одной улицей, так называемая система усадеб, вытянутых «в ленту». Найденная за оградой куча керамических плит, по всей вероятности, была припасена для облицовки печи.

На основании раскопок, произведенных в западной части Задунайского края, можно с уверенностью определить, что в средние века народная архитектура была гораздо разнообразнее, чем мы это предполагали ранее. Думается, что и на остальной территории страны существовало подобное разнообразие.

Роберт Мюллер

Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében II.

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményeinek 6. kötetében közzétett „repertorium” folytatásaként a következőkben közreadjuk az 1954-ig a szomszédos megyékből Veszprém megyéhez csatolt területekre vonatkozó hasonló gyűjtésünket. Az ott felsorolt irodalom mellett felhasználhattuk a megye régészeti topográfiája két további kötetének adatait, valamint természetesen a Bakonyi Múzeum adattárának azóta is gyűlő anyagát.

A gyűjtemény szemléletesebbé tétele érdekében — az előző közleményekhez hasonlóan — térképet mellékelünk. A jegyzetekben használt rövidítések jegyzékét csak az újabb, ott nem használt művek címével bővítjük.

Megjegyezzük, hogy a teljesség igényével közreadott gyűjtésünk éppúgy nem lehet véglegesen lezár, mint az első közlemény, amelyhez az elmúlt években nemcsak újabb középkori adatokat és egyházas helyeket, de meglévő középkori templomokat is találtunk.

Végül itt mondunk köszönetet a Bakonyi Múzeumnak, amely az anyaggyűjtésben és Müller Róbert régésznek, aki lektorként a feldolgozásban nyújtott hasznos segítséget.

Rövidítések jegyzéke:

Egyháztört. Eml. Bunyitay—Rapaics—Karácsonyi: Egyháztörténeti emlékek a magyar hitújítás korából. V. Bp. 1912.
Entz—Gerő A Balaton környékének műemlékei. Bp. 1958.
Holub I. Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929.
Holub III. Zala megye története a középkorban. III. A községek története. Kézirat, 1933.
Károly J. Fejér vármegye története. I—V. Szfehérvár, 1896—1904.

Fejér megyéből átszatolt területen:

○ 1. *INOTA*. Várpalota. (1951-ig Fejér megye)

A ma Várpalotához tartozó Inota a középkorban a fehérvári keresztes konvent¹ és a Bátorkő-palotai uradalom² tartozéka, részben pedig nemesi birtok.³ A Bakony belsejében levő Erdő-Inotától történő megkülönböztetésül malmairól Molnus (Malmos)-Inotának nevezték.⁴

Templomáról középkori adatot nem ismerünk. Az irodalmi adatok szerint 1734-ben még nem volt temploma, a következő évben építtetett Acsády Ádám veszprémi püspök szentelte fel. Mai hajója és tornya 1844-ben épült, 1903—1904-ben átépítették.⁵

A jelentéktelen épület a falu feletti dombon áll, egyhajós, nyugati tornyos, egyeneszáródású és keletelt szentélye van. A szentély felett bordás gótikus keresztboltozat van, ez XV. századi. A szentély falai — a templom alaprajzából és méretarányaiból ítélve — korábbiak, XIII—XIV. századi épület maradványai.⁶

¹ CD. II. 283. IV. 125; Mon. Strig. I. 142; Károly II. 155; Mon. Veszpr. I. 130.

² Csánki III. 108, 284; Békefi 261.

³ AUO. X. 37.

⁴ Csánki I. h.

⁵ Faller Jenő: Inota község monográfiája. Székesfehérvári Szemle. 1933., 42—54.

⁶ MRT. 2., 49/17.

× 2. *RÉT*. Várpalota. (1951-ig Fejér megye)

Elpusztult falu Inota határában, a Sárrét szélén. A régészeti topográfia terepbejárásának tanúsága szerint egyházas hely volt.¹

¹ MRT. 2. 49/23—25.; Csánki III. 344.

Győr megyéből átszatolt területen:

○ 1. *GYARMAT*. Pápai járás.

A XIII. század végén feltűnő falu neve törzsnévi eredetű, tehát korai település. Az Osl-nemzetségből származó Kani-zaiak és monostoruk: a csornai prépostság birtoka volt.¹

Dombtetőn álló r. k. temploma a barokk külső alatt középkori eredetű, körülötte temető volt.² Az 1698-as egyházlátogatás jegyzőkönyve szerint a faluban Szt. Mihály-napi búcsút tartanak, feltehetően az ősi titulus emlékeként. A templomot akkor építették újjá romjaiból először.³

¹ Csánki III. 549; CD. X/4., 341.; HO. I. 395.

² Mithay S.: Régészeti adatok a győri járás történetéhez. Győr, 1956., 23. és MRT. 4.

³ Ebenhöch Ferenc: Győrmegyei egyházzállapotok. Magyar Sion, 1896., 656.

× 2. *MALOMSOK*. Pápai járás.

A XIV. század elejétől ismert Marcal-parti település a Gutkeled-nemzetségbeli Várkonyi Amadé és Marcaltői családok jobbágyfalva volt.¹

Középkori templomáról nem tudunk, de egyházas hely lehetett, mert a törökök kiűzése után felvett egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 1698-ban ismeretlen titulusú temploma romokban hevert, csak szentélye és sekrestyéje volt lefedett és úgy-ahogy használható állapotban, s oltár is volt benne.²

¹ Csánki III. 551.; HO. I. 281., II. 107., III. 551. és IV. 405.

² Ebenhöch F. i. m. 663.

3. *SZERECSENY*. Pápai járás.

Az 1256-ban említett „villa Syd” irodalmi adatok szerint a falu Árpád-kori őse,¹ amely nevét akkor szereplő birtokosáról kapta. Később a Mörichidaiak, s mellettük kismemesek birtoka volt.²

A régészeti topográfia szerint református temploma középkori eredetű.³ Rá vonatkozó középkori történeti adatot egyelőre nem ismerünk. 1698-ban a protestánsok használták, bár katolikus eredetűnek vallották. Akkor használható állapotban volt, hajója és szentélye boltozott, csak kőritőfal pusztult el.⁴

¹ CD. IV/2., 400.

² Csánki III. 560., 571.

³ MRT. 4., 71.; Tóth Endre: A pápai ref. egyházmegye története. Pápa, 1927. 89—90.

⁴ Ebenhöch F. i. m. 654.

+ *TÖRDEMÉC*. Pápai járás.

Elpusztult falu Malomsok határában. A környező településekhez hasonlóan ez is a Gutkeled nemzetségből származó családok birtoka volt, de helyi nemes lakosai is voltak.¹

Tördemeci Péter birtokának 1399-ből fennmaradt határjárásában olvasunk a plébános kertjéről a Csikvánd felőli határon. Eddigi kutatásaink szerint Csikvánd nem volt temp-